

Duurzaamheid in de brede school

HANDREIKING

MET STAPPENPLAN, TIPS EN LINKS

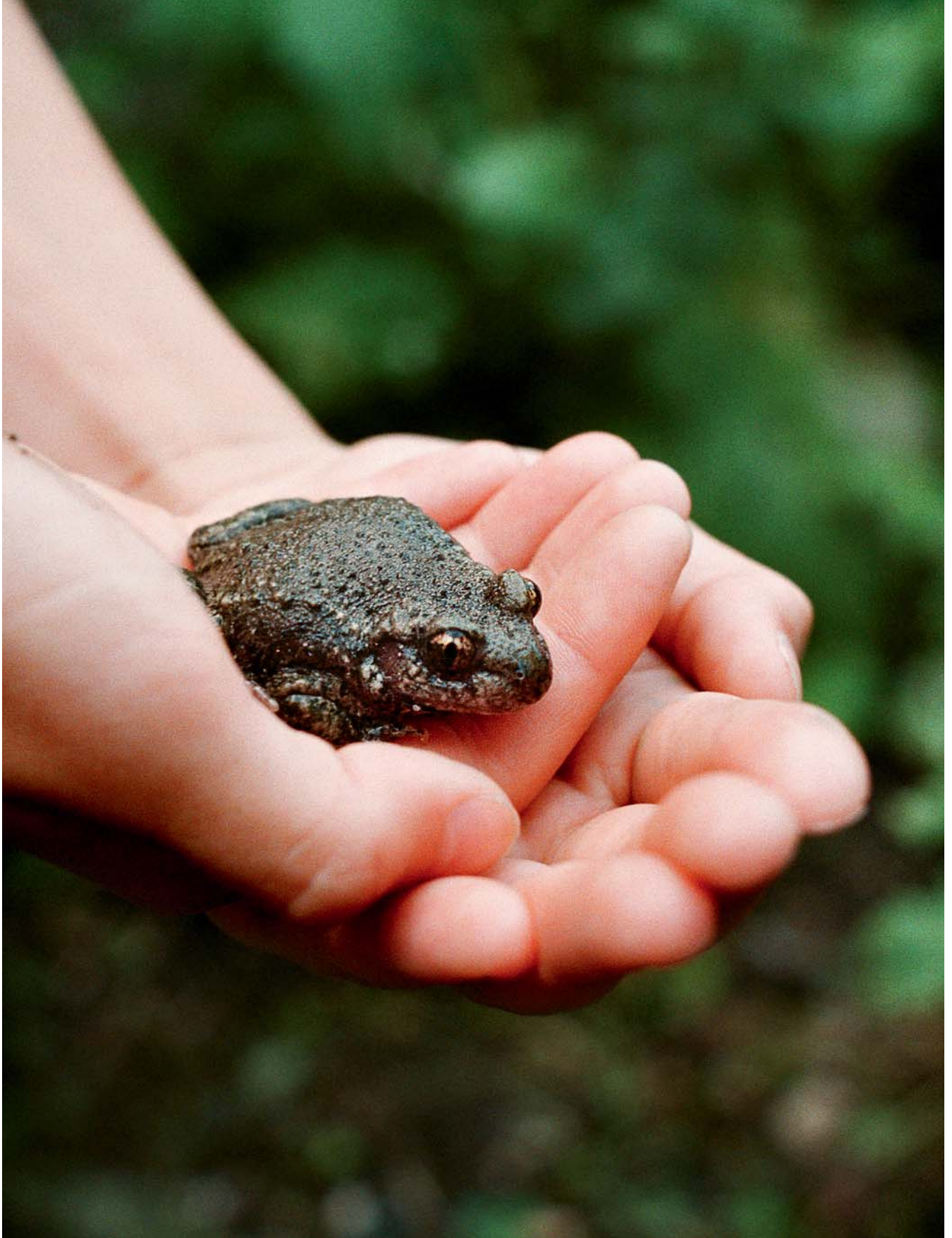
HANDREIKING
MET STAPPENPLAN,
TIPS EN LINKS

DUURZAAMHEID IN DE BREDE SCHOOL

 nme | natuur & milieu educatie

Oberon

INLEIDING

Leren over duurzaamheid is belangrijk voor de bewustwording en de betrokkenheid van de kinderen van nu. Dat gebeurt binnen de school in lessen, ná school binnen de kinderopvang of in clubs, en ook thuis en in de vrije tijd. Ook andere partijen, zoals de (duurzame) gemeente en de 'groene organisaties', zijn actief op dit gebied. De brede school biedt bij uitstek gelegenheid om het binnenschoolse leren te combineren met het zelf ervaren en doen.

Steeds meer brede scholen willen duurzaamheid een duidelijke plaats geven of kiezen zelfs voor een 'groen' of 'duurzaam' profiel. Het streven is om hier met de partners gezamenlijk vorm aan te geven. Maar de samenwerking voor het thema duurzaamheid staat vaak nog in de kinderschoenen. Een belangrijke eerste stap is dat de partijen aan elkaar duidelijk maken wat zij kinderen willen bijbrengen en wat zij te bieden hebben, zodat er een passend en samenhangend programma kan komen waarbij ieders expertise optimaal wordt benut. In deze handreiking laten we zien hoe binnen de brede school kan worden vormgegeven aan het thema duurzaamheid. De handreiking is zowel gericht op brede scholen die het thema duurzaamheid willen inpassen in het huidige programma, als op brede scholen die zich echt willen profileren als 'duurzame brede school'.

Wat verstaan we onder duurzaamheid?

Voor leren over natuur, milieu en duurzaamheid wordt vaak de term 'natuur- en milieueducatie' (NME) gebruikt. In deze handreiking spreken wij liever over *duurzaamheid*, omdat dit de laatste jaren veel aandacht krijgt en ook de komende tijd actueel zal blijven. Natuur en milieu zijn in deze

handreiking onderdeel van duurzaamheid. Binnen het thema duurzaamheid kan onderscheid gemaakt worden tussen de inhoudelijke thema's *groen*, *water* en *energie*. Hoewel er bij het begrip 'duurzame brede school' al snel aan het gebouw wordt gedacht, ligt het accent in deze handreiking op het onderwijs in duurzaamheid.

Scholen gebruiken voor het onderwijs in duurzaamheid vaak hun methode Wereldoriëntatie als basis en maken voor (brede) schoolactiviteiten vaak gebruik van het aanbod van lokale 'groene partijen', zoals het NME-centrum. Ook kinderopvangorganisaties noemen zich soms 'groene bso' en bieden daar activiteiten bij aan. Als brede school kun je ook aansluiting zoeken bij waar je al mee bezig bent. Zo sluit de verantwoordelijkheid die je leerlingen geeft in het duurzaamheidsonderwijs ook goed aan bij doelstellingen voor talentontwikkeling, burgerschap en sociale competentie (bijvoorbeeld verantwoordelijkheid geven, samenwerken). Ook kun je duurzaamheid binnen taal en rekenen aan bod laten komen. In deze handreiking passeren verschillende mogelijkheden de revue. Daarbij laten we ook zien, dat 'opbrengstgericht werken' niet alleen betrekking heeft op taal en rekenen, maar ook op duurzaamheid.

Wat is een brede school?

De brede school is niet meer weg te denken uit de Nederlandse samenleving. In 2001 waren er nog maar 250 brede scholen (voor kinderen van 0-12). Inmiddels is dit aantal gestegen naar 1200 brede scholen in 2009¹. Brede scholen hebben ieder hun eigen 'gezicht'. Scholen, instellingen en gemeente bepalen gezamenlijk hoe hun brede scholen eruit zien. Desondanks zijn er een paar kenmerken die steeds terugkomen:

- verbreding van maatschappelijke functie en doelstellingen (meer dan alleen onderwijs);
- verbreding van de organisatie (partners die structureel samenwerken);
- verbreding van aanbod (breed activiteitenprogramma);

Brede scholen zijn overal in Nederland te vinden: in alle provincies, in vrijwel alle grote, middelgrote en kleine steden en als het gaat om brede scholen in het basisonderwijs ook in het overgrote deel van de dorpen. Brede scholen zijn er niet alleen in het basisonderwijs, maar ook in het voortgezet onderwijs. In deze handreiking richten we ons in principe op brede scholen in het basisonderwijs, maar wellicht zijn de stappen en tips ook bruikbaar voor het VO.

Brede scholen kunnen verschillende profielen hebben, die passen bij de omgeving van de brede school en de kinderen en ouders als 'afnemers'. De meest voorkomende profielen zijn het kansprofiel (terugdringen van achterstanden) en het talentenprofiel (kennismaken en verdieping op bepaalde thema's, zoals natuur, cultuur en sport). De wettelijke verplichting voor scholen om voor- en naschoolse opvang te organiseren als de ouders daar om vragen (motie Van Aartsen – Bos, 2007) heeft de brede school een extra impuls gegeven en heeft de basis gelegd voor het opvangprofiel (dagarrangementen bieden voor kinderen met werkende ouders). Daarnaast zijn er brede scholen met een wijkprofiel (gericht op het versterken van de cohesie in de wijk) en een zorgprofiel (met speciale aandacht voor zorgkinderen).

Voor wie is de handreiking bedoeld?

De handreiking richt zich op alle partijen die binnen de brede school een bijdrage kunnen leveren aan het thema duurzaamheid, maar is vooral gericht op scholen en buitenschoolse partners zoals welzijn en opvang, die met hun activiteiten op het gebied van duurzaamheid willen aansluiten/voortbouwen op wat er binnen het curriculum gebeurt.

¹ Oomen, C., Kruiter, J., Van der Grinten, M., Van der Linden, J. & Dubbelman, E. (2009). *Brede scholen in Nederland. Jaarbericht 2009*. Utrecht: Oberon.

OPZET HANDREIKING

De handreiking is opgebouwd als een stappenplan, waarin we antwoord geven op acht vragen over duurzaamheid in de brede school. Deze vragen hebben we onderverdeeld in drie categorieën:

VISIE, STRATEGIE EN ORGANISATIE

Bij dit onderdeel gaat het om de samenwerking tussen de school en organisaties en om ideeën die de diverse betrokkenen hebben over duurzaamheid, geld en communicatie. Vragen die hierbij horen zijn:

- 1 **Wie zijn je partners?**
- 2 **Hoe ontwikkel je visie en doelstellingen?**
- 3 **Hoe geef je de samenwerking praktisch vorm?**
- 4 **Hoe regel je de financiering?**

ACTIVITEITEN

De tweede categorie betreft de ontwikkeling en uitvoering van activiteiten. Relevante vragen bij dit onderdeel zijn:

- 5 **Hoe zet je activiteiten op?**
- 6 **Hoe betrek je ouders en buurtbewoners?**
- 7 **Hoe maak je handig gebruik van de beschikbare ruimte?**

OPBRENGSTEN

De laatste vraag gaat in op de mogelijke resultaten van onderwijs en activiteiten op het gebied van duurzaamheid in de brede school:

- 8 **Hoe breng je de resultaten in beeld?**

We sluiten de handreiking af met een checklist die je kunt gebruiken om de stand van zaken in beeld te brengen – bijvoorbeeld als nulmeting of om de voortgang te volgen: wat doe je al en wat moet er nog gebeuren? Ook geven we een aantal nuttige links.

De eerste stap bij het opzetten van een programma voor duurzaamheid binnen de brede school is het identificeren van mogelijke partners. Wie zijn die mogelijke partners en hoe vind je ze?

Een overzicht van mogelijke partners en expertise

Basisonderwijs

Basisscholen zijn de centrale partners in de brede school. Bij elke brede school voor het primair onderwijs is minstens één basisschool betrokken. Soms werken meerdere basisscholen van verschillende denominaties samen. De school vervult zowel inhoudelijk als organisatorisch vaak een spilfunctie in de brede school. Bestaande basisscholen fungeren dikwijls als beginpunt van een brede school, bijvoorbeeld omdat er nieuwbouw nodig is en men kiest voor een brede school, ofwel omdat men bestaande contacten tussen het onderwijs en andere instellingen wil uitbouwen.

Vanzelfsprekend richten scholen zich in eerste instantie op hun kerntaak: goed onderwijs geven. Eerst en vooral worden zij afgerekend op de prestaties op het vlak van taal en rekenen. Het Rijk heeft de afgelopen jaren steeds meer accent gelegd op het optimaliseren van de taal- en rekenprestaties en ook de komende jaren blijft dat het voornaamste speerpunt. Daarnaast richten ze zich op de andere kerndoelen voor het PO². De kerndoelen die te maken hebben met duurzaamheid staan beschreven in hoofdstuk 5 van deze handreiking.

Door samen te werken met andere instellingen binnen de brede school zijn basisscholen beter in staat om niet alleen hun kerntaken te verrichten, maar daarnaast ook een ruimer en meer verrijkend activiteitenaanbod te bieden. Voor de ont-

wikkeling van kinderen is het waardevol om daarbij een duidelijke relatie te leggen tussen binnen- en buitenschools leren. Dat vereist wel zorgvuldige afstemming.

Kinderopvang en peuterspeelzaalwerk

Sinds 1 augustus 2006 zijn scholen verantwoordelijk voor het organiseren van tussenschoolse opvang (het overblijven), in overleg met de ouders. Vanaf 1 januari 2007 zijn scholen bovendien wettelijk verplicht voor- en naschoolse opvang te organiseren als de ouders daar om vragen (motie Van Aartsen-Bos). Binnen brede scholen wordt daarvoor veelal samengewerkt met de kinderopvang.

Buitenschoolse opvang

Kinderopvangorganisaties bieden buitenschoolse opvang (BSO) aan: opvang van kinderen in de basisschoolleeftijd voor en na schooltijd en tijdens schoolvakanties en andere vrije dagen. In eerste instantie was de BSO er vooral op gericht om een vervangende thuissituatie te bieden aan kinderen van werkende ouders. In de loop der tijd is de functie van de BSO veranderd. Ouders willen graag dat hun kinderen vrijetijdsactiviteiten, zoals sport en muziek, onder BSO-tijd kunnen uitoefenen. Ook vinden veel ouders het belangrijk dat hun kinderen na schooltijd buiten kunnen spelen en in aanraking komen met de natuur. Steeds vaker profileren kinderopvangorganisaties zich met één of meer van deze thema's: zo ontstaan er cultuur-bso's, sport-bso's, natuur-bso's of combinaties daarvan. De BSO-activiteiten worden soms georganiseerd in samenwerking met andere organisaties, zoals sportverenigingen, culturele instellingen of NME-centra.

² De kerndoelen voor het PO zijn hier te downloaden: www.slo.nl/primair/kerndoelen

Voorschoolse voorzieningen: peuterspeelzalen en kinderdagverblijven

Peuterspeelzalen en kinderdagverblijven zijn beide voorschoolse voorzieningen. Peuterspeelzaalwerk en kinderopvang stonden lange tijd los van elkaar, zowel qua doelstellingen als qua wet- en regelgeving. Dat onderscheid is echter aan het vervagen. Sinds de invoering van de wet OKE in 2010 moeten peuterspeelzalen voldoen aan dezelfde kwaliteitseisen als kinderdagverblijven. Voor de peuterspeelzalen was het al langer gebruikelijk om te werken met een VVE-programma³ om de ontwikkeling te bevorderen. Inmiddels vindt het gebruik van een VVE-programma ook binnen de kinderopvang steeds meer ingang. Peuterspeelzalen en kinderopvangorganisaties werken dan ook steeds meer samen of fuseren zelfs.

Het bevorderen van de ontwikkeling van kinderen is een gedeelde doelstelling van scholen en peuterspeelzalen (en in toenemende mate ook van kinderopvangorganisaties). Binnen de brede school kunnen ze hieraan samen werken door het creëren van doorlopende leer- en ontwikkelingslijnen. Zo kunnen ze afspreken hetzelfde VVE-programma te gebruiken, met een doorgaande leerlijn over vier jaren (kinderen van 2-6 jaar). Ook andere activiteiten en werkwijzen kunnen binnen de brede school worden afgestemd. In sommige brede scholen vindt thematische aansluiting plaats: men besteedt bijvoorbeeld tegelijkertijd aandacht aan thema's als 'herfst' of 'sprookjes'. Deze thema's zijn vaak geschikt als basis voor activiteiten op het gebied van duurzaamheid.

³ Educatief programma voor de voor- en vroegschoolse periode. Voorbeelden zijn Piramide, Startblokken, Boekenpret, Ko Totaal, Speelplezier of Kaleidoscoop.

Gemeente en provincie

De gemeente vervult vaak een rol bij de ontwikkeling van brede scholen: als initiator, facilitator of regisseur. In sommige gevallen is de gemeente ook later nog inhoudelijk betrokken bij de brede school. Betrokkenheid van gemeenten bij activiteiten op het gebied van duurzaamheid ligt voor de hand. Gemeenten zijn veelal eigenaar of de belangrijkste financierder van NME-centra. Bovendien heeft een groot deel van de gemeenten doelstellingen geformuleerd op het gebied van duurzame ontwikkeling en/of is lid van de Vereniging Gemeenten voor Duurzame Ontwik-

UIT DE PRAKTIJK:

Les in biodiversiteit in Den Bosch

In Noord-Brabant staat natuur- en milieu-educatie hoog op de agenda. Onder de noemer 'Brabantse Parels van Biodiversiteit' lopen verschillende initiatieven. Eén daarvan is het schoolarrangement 'Gezond van eigen grond' voor basisscholen. In het project leren kinderen meer over waar het voedsel vandaan komt en wat gezond eten is. Ook is er aandacht voor beweegactiviteiten. Het project is een samenwerking van de gemeente 's-Hertogenbosch, de GGD Hart voor Brabant, de Brede Bossche School, het Koning Willem 1 College, bezoekerscentrum de Groene Poort in Boxtel en Klasseboeren. Alle partijen hebben vanuit hun eigen invalshoek lesmateriaal ontwikkeld. De coördinatie van het project was in handen van ZLTO (vereniging voor ondernemers in de groene ruimte in Noord-Brabant, Zeeland en Zuid-Gelderland).

Bronnen: www.zlto.nl/,
www.ggdhvb.nl,
www.s-hertogenbosch.nl/inwoner/milieu/s-hertogenbosch-duurzaam

keling (GDO), een bestuurlijk netwerk dat zich inzet om burgers te betrekken bij duurzame ontwikkelingen.

Gemeenten spelen op meerdere beleidsterreinen een rol. De brede school valt onder de afdeling onderwijs, NME-centra en de doelstellingen op het vlak van duurzame ontwikkeling behoren in veel gemeenten tot de afdeling milieu. Deze afdelingen opereren doorgaans onafhankelijk van elkaar en bij de samenwerking met de gemeente op het vlak van duurzaamheid in de brede school kan dat lastig zijn. Het is in elk geval raadzaam om alle betrokken afdelingen van meet af aan bij de plannen te betrekken.

Welzijn

De welzijnssector is een belangrijke partner in veel brede scholen, met name in brede scholen met een kansprofiel of een wijkprofiel. De betrokkenheid van welzijn bij de brede school is waardevol omdat de welzijnswerkers de wijk en haar bewoners goed kennen, contacten hebben met verschillende organisaties en doelgroepen in de wijk, ervaring hebben met het organiseren van activiteiten voor verschillende doelgroepen en met exploitatie van publieke voorzieningen (buurthuizen, speeltuinen, etc.). Welzijnsinstellingen kunnen binnen brede scholen verschillende taken en rollen hebben. Hoofdtak is meestal de organisatie van naschoolse activiteiten, maar er zijn ook welzijnsinstellingen die de coördinatie van één of meerdere brede scholen voor hun rekening nemen.

Het activiteitenaanbod van welzijnsorganisaties is in het algemeen breed. Veel welzijnsorganisaties hebben natuur-activiteiten in hun pakket, die bijvoorbeeld plaatsvinden op de kinderboerderij of in het bos.

4 Bron:
www.vereniginggdo.nl

UIT DE PRAKTIJK:

Travers Welzijn beheert drie wijkboerderijen. De wijkboerderij biedt een unieke combinatie van sociaal-cultureel werk, peuterspeelzaal, recreatie en educatie. Het accent ligt duidelijk op de kinderen, die aan de hand van dagelijkse situaties kunnen zien hoe de seizoenen het werk op de boerderij bepalen.

Een nieuw initiatief is de boerderijclub die op verschillende locaties wordt georganiseerd voor kinderen van 5 tot 9 jaar. De buurtweiden, die graag meer willen doen aan natuureducatieve activiteiten, werken hiervoor samen met de wijkboerderijen. Spelenderwijs leren de kinderen op de boerderijclub over dieren en natuur. Stagiaires van Deltion (ROC) begeleiden de boerderijclubs van Travers Welzijn.

Bron: www.traverswelzijn.nl

NME-centrum en andere 'groene organisaties'

Er zijn ongeveer 130 lokale NME-centra in Nederland.⁴ NME-centra worden op verschillende manieren georganiseerd, zo kunnen ze onder de gemeente vallen of als zelfstandige organisaties opereren. Onder deze centra vallen onder meer

Advies uit het werkveld

"Wijkgericht NME-aanbod in de buurt verlaagt voor kinderen de drempel om hier aan deel te nemen. Aanbieders van NME-activiteiten zijn vaak dichter bij dan scholen denken: maak eens een rondje door de wijk en kijk eens goed binnen het netwerk van de school."

bezoekerscentra, kinderboerderijen en heemtun-
nen. De NME-centra hebben een aanbod van
NME-activiteiten voor scholen: lespakketten voor
in de klas, activiteiten in het NME-centrum of
excursies in de natuur. Veel NME-centra hebben
een vast aanbod waarvan scholen onderdelen
afnemen. Sommige NME-centra zijn echter ook
bereid om hun aanbod (op onderdelen) af te
stemmen op de behoeften van scholen. Wel is
hun capaciteit beperkt: de centra werken veelal
met vrijwilligers en het ontwikkelen van aanbod
'op maat' kost relatief veel tijd. Het zal daarom
niet altijd mogelijk zijn om aan veel verschillende
vragen te voldoen. Het is verstandig om NME-
centra al in een vroeg stadium bij de samenwer-
king te betrekken en goed te verkennen wat zij te
bieden hebben.

Partners identificeren en mobiliseren

Bij het vinden van de juiste partners geldt niet
het principe 'hoe meer zielen, hoe meer vreugd'.
Het is belangrijk om af te wegen welke partners
daadwerkelijk meerwaarde hebben in het bieden
van een goed programma voor duurzaamheid en
welke partners het beste passen bij de doelen en
leerinhouden je voor ogen hebt. Naast inhoudelij-
ke overwegingen gelden ook de volgende rand-
voorwaarden:

- Er is sprake van een gedeeld belang
- Er is sprake van een gezamenlijke verantwoor-
delijkheid
- Er is sprake van een gemeenschappelijk idee van
'kwaliteit'
- Er is sprake van 'chemie' tussen de partners

Voor de continuïteit van de samenwerking is het
gunstig wanneer partijen naast gezamenlijke
belangen ook een gezond eigenbelang hebben.

De toegevoegde waarde van een samenwerkings-
partner hangt onder meer samen met de moge-
lijkheden die de partner heeft om:

- Gekwalificeerde medewerkers in te zetten
- Continuïteit te bieden

- Flexibel te opereren in het samenwerkings-
proces
- Vraaggericht te kunnen werken

In gesprekken met partners over mogelijke
samenwerking is het handig om af te tasten wel-
ke mogelijkheden de partners hebben op deze
punten. Zo wordt duidelijk wat je van ze kunt ver-
wachten en kun je bezien op welke manieren de
partners elkaar kunnen aanvullen.

Het belangrijkste in deze fase is simpelweg om
goed naar elkaar te luisteren. De school moet
goed in beeld hebben wat de andere partners te
bieden hebben en de partners moeten goed
weten waar de school behoefte aan heeft.

Advies uit het werkveld

"Sluit aan bij een partij in de buurt die know-
how heeft, niet alleen over natuur maar ook
over educatie en werken met kinderen."

TIPS VOOR HET VINDEN VAN PARTNERS

BEDENK VAN TE VOREN WAT JE WILT EN WIE JE NODIG HEBT

Bepaal globaal wat je wilt bereiken op het vlak van duurzaamheid. Bedenk welke partijen hieraan een zinvolle bijdrage kunnen leveren.

INVENTARISEER WELKE ORGANISATIES ER IN DE BUURT ZIJN EN WAT HUN EXPERTISE IS

Maak een systematisch overzicht van alle organisaties die betrokken zouden kunnen worden bij de organisatie van activiteiten. Neem hierin op welke expertise zij hebben, welke doelgroep zij bedienen en welk aanbod zij hebben.

BETREK HET NME-CENTRUM VANAF HET BEGIN (BIJ EEN 'BREDE INZET')

Op het vlak van duurzaamheid is het NME-centrum een voor de hand liggende partner. Neem contact op met het NME-centrum en betrek ze bij de plannen. Maak gebruik van de aanwezige expertise en laat ze meedenken over ambities en plannen.

2

HOE ONTWIKKEL JE

VISIE EN DOELSTELLINGEN?

Om met elkaar iets te bereiken is het belangrijk om te bepalen waar het om gaat bij duurzaamheid en hoe je daar met elkaar aan wilt werken. Dat is een kwestie van goed kijken wat er nodig is (visie) en bedenken wat je daarvoor moet doen (doelstellingen).

Inventarisatie

Een gezamenlijke visie ontwikkelen voor duurzaamheid hoeft niet 'vanaf het nulpunt' te beginnen. Alle scholen en veel instellingen werken hier al aan, al is dat misschien niet altijd bewust en structureel. Mogelijk staat er zelfs al iets op papier hierover. Start daarom met het inventariseren van de verschillende standpunten. Dit kun je doen door de beleidsdocumenten te bekijken, en als er nog niets op papier staat, aan de betrokkenen te vragen om hun visie, ideeën en motivatie voor duurzaamheidsactiviteiten kort op papier te zetten, afzonderlijk van elkaar. Bundel de uitkomsten van de inventarisatie vervolgens in een kort verslag.

Tip uit het werkveld

"Kijk wat mogelijk is maar ook waar je je in wilt versterken. Wees niet te voorzichtig in je ambities."

Naar een gezamenlijke visie

Vervolgens moeten de visies bij elkaar komen. Dat betekent niet noodzakelijk dat de partners hun eigen visies moeten opgeven. Plan een overleg in waarin ieders visie kort uiteen gezet wordt en

bepaal op basis daarvan wat de gemeenschappelijke uitgangspunten zijn. Dat is nodig om afstemming te bereiken, of nog een stap verder, tot een doorgaande lijn te komen tussen het binnen- en buitenschoolse programma.

Advies uit het werkveld

"Je moet elkaar opzoeken en samen momenten hebben om geïnspireerd te raken. Dat is belangrijk, anders gaat ieder zijn eigen kant op."

Met een mooie gemeenschappelijke visie op papier bereik je niets als er geen draagvlak is. Binnen alle geledingen moet dat er zijn, niet alleen bij de directies, maar ook bij de medewerkers die verantwoordelijk zijn voor de uitvoering. De visie op duurzaamheid moet niet ervaren worden als 'iets dat er bij komt'; scholen en andere instellingen hebben immers ook nog andere ambities. Leg daarom bij het vaststellen van een gezamenlijke visie een link met wat er al is. NME is geen doel op zich, het kan ook een middel zijn om andere doelen te behalen. Het gaat niet alleen om kennis, maar ook om (sociale) competenties zoals verantwoordelijkheid nemen en samenwerken. Bewustzijn creëren over duurzaamheid past uitstekend bij doelen op het gebied van wereldburgerschap, de internationale

dimensie van betrokkenheid van mensen bij de samenleving en hun participatie in de maatschappij. Dus hoewel aansluiting bij het leergebied natuur en techniek misschien het meest voor de hand ligt, zijn er zeker ook raakvlakken met het leergebied mens en maatschappij.

Doelstellingen voor duurzaamheid

De gezamenlijke visie wordt idealiter uitgewerkt in concrete doelstellingen. Deze dragen bij aan het opbrengstgericht werken: wanneer vooraf goed uitgewerkt is wat men precies wil bereiken, kan daar gericht aan gewerkt worden en kan later getoetst worden of de beoogde opbrengst is behaald.

Bij doelstellingen kun je onderscheid maken tussen productdoelen en procesdoelen. Productdoelen gaan over de opbrengsten: wat wil je dat kinderen leren (en eventueel ook ouders en buurtbewoners als zij een doelgroep zijn). Procesdoelen geven aan op welke manier je deze doelen wilt bereiken: door structureel samen te werken, door het activiteitenaanbod uit te breiden, door te zorgen voor inhoudelijke kwaliteitsverbetering, etc. Bij het opstellen van de doelstellingen is het goed om dit onderscheid aan te houden.

Mogelijke doelstellingen voor duurzaamheid

Bij productdoelen kunnen scholen en partners teruggrijpen op de kerndoelen (zie hoofdstuk 5). Hieruit kunnen verschillende doelen worden afgeleid, bijvoorbeeld de volgende doelstellingen voor duurzaamheid.

Voorbeelden van productdoelen

- Leerlingen krijgen inzicht in de wisselwerking tussen mens en milieu: de betekenis van milieu voor de mens (bijvoorbeeld voedsel, energie en gezondheid) en invloeden van de mens op milieu.
- Leerlingen krijgen een gevoel van verantwoordelijkheid voor mensen in andere landen en voor

generaties na ons.

- Leerlingen leren duurzame oplossingen ontwerpen, uitvoeren en evalueren bij technische problemen.

Bron: A. Schilperoord & P. Jansen (2003). Leren voor duurzaamheid. Duurzaamheidseducatie op de PABO. Apeldoorn: Veldwerk Nederland en Rotterdam: CED-groep.

Voorbeelden van procesdoelen

- Aanbod realiseren van educatieve projecten met de partners op het gebied van sport, cultuur en natuur tijdens schooltijden.
- Aanbod realiseren van zinvolle en diverse vrijetijdsbestedingen op het gebied van sport, cultuur en natuur, gericht op kinderen van 2-12 jaar van de peuterspeelzalen, basisschool, buitenschoolse opvang en jeugdwerk.

Bron: Plan van aanpak brede school de Kinder-Campus, 2009-2010.

Met een visie en doelstellingen op papier ben je er nog altijd niet: de doelstellingen moeten vertaald worden in een samenhangend pakket van activiteiten. Hoofdstuk 5 gaat hier verder op in.

Profielen als houvast

Binnen de brede school wordt een aantal profielen onderscheiden:

- het kansenprofiel: bieden van ontwikkelingskansen in achterstandswijken
- het talentenprofiel: uitdiepen van één of meerdere inhoudelijke thema's
- het opvangprofiel: dagarrangementen bieden voor kinderen met werkende ouders
- het wijkprofiel: gericht op het versterken van de cohesie in de wijk
- het zorgprofiel: speciale aandacht voor zorgkinderen

Duurzaamheid past bij meerdere profielen.

Bijvoorbeeld bij het wijkprofiel, omdat de zorg voor de directe omgeving hierbij centraal staat, en bij het talentenprofiel, omdat natuur (eventueel

binnen het techniekprofiel) een thema kan zijn waar de brede school gericht op inzet. Bij het talentenprofiel zijn er overigens ook veel brede scholen die inzetten op verdieping van meerdere thema's, zoals sport, cultuur en natuur. Soms zijn het aparte thema's binnen de brede school, soms worden thema's aan elkaar verbonden. Zo is gezond leven eenvoudig te koppelen aan bewegen en sport, en zijn natuur en cultuur gemakkelijk te verbinden door middel van cultureel erfgoed (denk bijvoorbeeld aan de Hollandse

Advies uit het werkveld

"Het voordeel van een natuur- (en cultuur-) profiel: Het geeft je de mogelijkheid om je te focussen en het geeft richting."

waterlinie) of een kunstproject waarbij een duurzaam thema centraal staat (bijvoorbeeld een kunstwerk maken van afval of gerecycled materiaal).

Neem duurzaamheid op in je beleidsplan

Als de doelen geformuleerd zijn is het belangrijk om ze vast te leggen in het beleid. Dat is een voorwaarde voor continuïteit, het wordt minder afhankelijk van één enthousiaste persoon. Neem duurzaamheid op in een beleidsplan dat er al is, bijvoorbeeld het brede schoolplan. Als er nog geen beleidsplan is, kun je duurzaamheid gebruiken als startthema, om dit vervolgens (naar wens) ook voor andere thema's uit te werken.

TIPS VOOR VISIE EN DOELSTELLINGEN

ZOEK NAAR EENHEID, MAAR BEHOUD DE VERSCHIEDENHEID

Een gezamenlijk belang is uitgangspunt. Maar de manier waarop hier aan gewerkt wordt door de verschillende partners kan verschillend zijn – iedereen doet dat vanuit zijn eigen kracht en expertise.

VERTAAL DE VISIE IN SMART-DOELSTELLINGEN

SMART staat voor specifiek, meetbaar, acceptabel, realistisch en tijdgebonden. Concreet geformuleerde doelstellingen zijn een voorwaarde voor opbrengstgericht werken; pas dan kun je achteraf vaststellen of je doelen behaald zijn.

HOUD DE VISIE EN DOELSTELLINGEN KORT MAAR KRACHTIG

Zorg ervoor dat het document met de visie en doelstellingen kort is. Dan is de kans groter dat het niet op de plank belandt maar ook echt gebruikt en verspreid wordt. Je kunt er ook een pamflet van maken en het voor PR gebruiken.

OPERATIONALISEER JE DOELEN

Zet de doelen om in programma (wat moet men van de activiteiten leren?) en werkzaamheden (wat moeten de partners doen om de doelen te bereiken met de activiteiten?)

UIT DE PRAKTIJK:

Op brede school Binnenstebuiten in Huissen hebben de basisschool, de kinderopvang en het peuterspeelzaalwerk een 'coalitieakkoord natuur en milieu' opgesteld. Dat coalitieakkoord is als volgt opgezet:

1. Drie in één: uitgangspunten ten aanzien van de rol van natuur- en milieuonderwijs in de brede school

De school, de kinderopvang en de peuterspeelzaal hebben elk een eigen visie op de rol van natuur- en milieuonderwijs binnen hun eigen organisatie en binnen de brede school:

Visie school	Visie kinderopvang	Visie peuterzaalwerk
(...)	(...)	(...)

Gezamenlijk onderschrijven deze drie partijen de volgende uitgangspunten:

(...)

2. Aan de slag

Plannen voor de korte termijn

(...)

Voorbeeld uit Huissen (samengevat):

Een concreet gezamenlijk project realiseren in het huidige schooljaar.

Plannen voor de lange termijn

(...)

Voorbeeld uit Huissen (samengevat):

- Het vormen van een werkgroep, die aan de slag gaat met de inhoudelijke aansluiting tussen de programma's.
- Starten met een inhoudelijke analyse/inventarisatie, gevolgd door een startbijeenkomst van de werkgroep
- In het komende jaar plant de werkgroep enkele gezamenlijke (of op elkaar aansluitende) activiteiten. Zo leren de werkgroepleden elkaar en elkaars aanpak kennen en doen ze eerste ervaringen op met het gezamenlijk organiseren van activiteiten.
- Wanneer deze basis is gelegd, breiden ze de gezamenlijke programmering in de loop van de jaren erna verder uit.

Coördinatie

(...)

Voorbeeld uit Huissen (samengevat):

- De partijen wijzen samen één coördinator aan, die 'de kar trekt'. Deze coördinator zorgt dat er voldoende regelmatig afstemming plaatsvindt en dat afspraken worden nagekomen.
- Voor de langere termijn is het waardevol om te onderzoeken of er een brede school coördinator kan worden aangesteld. Hiervoor moet financiering worden gezocht.

3

HOE GEEF JE DE SAMENWERKING

PRAKTISCH VORM?

Wanneer de visie helder is geformuleerd en de partijen het eens zijn over de doelstellingen, kan de samenwerking in de praktijk verder vorm krijgen. Vertrouwen winnen, maar ook doorzettingsvermogen spelen hierbij een belangrijke rol. Blijf niet te lang doorgaan met overleggen, maar ga samen aan de slag met activiteiten en bouw die stapsgewijs verder uit.

Formeer een werkgroep

Stel een werkgroep samen waarin de verschillende partijen zijn vertegenwoordigd. Je kunt daarbij ook inhaken op een bestaande (brede school) werkgroep, en daarbinnen structureel tijd inbouwen voor duurzaamheid. De werkgroep heeft de taak om de gestelde doelen te vertalen naar concrete activiteiten. De werkgroepleden zoeken naar praktische, werkbare samenwerkingsvormen en naar manieren om elkaar (inhoudelijk en organisatorisch) zo goed mogelijk aan te vullen. De samenwerking in de werkgroep kenmerkt zich door wederzijds vertrouwen, gelijkwaardigheid en respect voor elkaars autonomie. In de werkgroep krijgt de samenwerking daadwerkelijk gestalte door middel van:

- Vertalen van visie in beleid en uitvoering
- Taakverdeling vaststellen
- Begroting opstellen en budget bepalen
- Uitwisseling van expertise van betrokken organisaties

De werkgroepleden zorgen er elk voor dat de doelstellingen en activiteiten van de werkgroep bekend zijn binnen de eigen organisatie en dat duurzaamheid (op termijn) verankerd wordt in het beleid van de eigen organisatie.

Het is raadzaam om niet direct 'groots uit te pakken'. Er hoeft niet binnen enkele maanden een uitgebreid activiteitenprogramma te zijn opgesteld. Begin op korte termijn met het organiseren van enkele gezamenlijke (aftrap)activiteiten, zodat de inspanningen van de werkgroepleden snel zichtbaar resultaat opleveren. Dat geeft energie, vergroot het enthousiasme bij de betrokkenen en bevordert het draagvlak binnen de organisaties. Bovendien leren de werkgroepleden elkaar en elkaars aanpak op die manier kennen en doen ze eerste ervaringen op met het gezamenlijk organiseren van activiteiten. Wanneer deze basis is gelegd, kunnen ze de gezamenlijke programmering daarna verder uitbreiden.

Kies een trekker

Om de samenwerking goed op gang te brengen en te houden, is een enthousiaste kartrekker onmisbaar. De partijen wijzen samen één verantwoordelijke aan voor duurzaamheidsactiviteiten, die een spilfunctie vervult binnen de werkgroep. Deze verantwoordelijke brengt de partijen bijeen, zorgt dat er voldoende regelmatig afstemming plaatsvindt en ziet erop toe dat afspraken worden nagekomen. Andere kerntaken zijn:

- Bewaken van de kwaliteit van het aanbod en de materialen

- Zorgen voor afstemming van activiteiten, bewaken van doorgaande leerlijn
 - Zorgen voor evaluatie van activiteiten: knelpunten signaleren en verbeterpunten aandragen
- Er zijn redenen om deze taak bij een afgevaardigde van de school neer te leggen (zie ook onderstaande tip). Deze heeft het beste overzicht over het geheel aan activiteiten dat de leerlingen wordt aangeboden en de onderlinge samenhang daarin. Echter, vanuit het oogpunt van de betrokkenheid bij de samenwerking kan het ook wenselijk zijn om juist een afgevaardigde van één van de andere partijen deze rol te laten vervullen (zoals het NME-centrum). Een andere mogelijkheid is om (indien aanwezig) de bredeschoolcoördinator als verantwoordelijke aan te wijzen. Het is in elk geval wenselijk dat de verantwoordelijke voor duurzaamheid dit onderwerp als speerpunt van het eigen takenpakket beschouwt, over de muren van de organisaties heen kan kijken met een open houding en over voldoende deskundigheid beschikt, zowel inhoudelijk als didactisch.

Aandachtspunt bij het aanwijzen van één hoofdverantwoordelijke is wel dat de aandacht voor duurzaamheid niet volledig afhankelijk moet zijn van een enthousiaste kartrekker; er moet bij alle partners voldoende draagvlak zijn.

Advies uit het werkveld

“Als brede school moet je zelf de regie houden. NME-aanbod is heel divers, dus het kan moeilijk zijn om er een goede lijn in vast te houden.”

Zorg voor goede communicatie

De NME-verantwoordelijke zorgt ervoor dat alle partners op de hoogte zijn van gemaakte afspraken en van elkaars activiteiten. Naast een goede communicatie binnen de werkgroep is ook communicatie met de ‘achterban’ belangrijk. Voor het slagen van de gezamenlijke activiteiten is het van

UIT DE PRAKTIJK:

“Leerkrachten en vakkrachten waren pas na het opstellen van het programma betrokken. Zij waren wel op de hoogte van de pilot, maar maakten er nog geen deel van uit. De evaluatie in een teamvergadering leverde veel nieuwe ideeën op voor een volgend project.”

Bron: www.nme.nl

belang dat er draagvlak bestaat bij de andere medewerkers binnen de brede school. Bovendien: ook zij kunnen goede ideeën hebben. Maak daar gebruik van! De werkgroepleden hoeven niet alles zelf te bedenken.

Denk ook na over de externe communicatie. Maak bij leerlingen, ouders en andere externe betrokkenen bekend op welke manier er wordt samengewerkt en welke activiteiten er plaatsvinden. Maak met name de successen, hoe klein ook, zichtbaar voor anderen. Gebruik daarvoor de nieuwsbrief van de brede school, ouderavonden, websites van de betrokken organisaties of wijkkrantjes. Een leuke manier om resultaten te laten zien is een expositie of presentatie van werkstukken van leerlingen. Denk er ook eens aan om de lokale media uit te nodigen wanneer er bijzondere activiteiten plaatsvinden.

Advies uit het werkveld

“Intensivering van de samenwerking tussen de kinderopvang en de andere partners zou vooral gericht moeten zijn op het verspreiden en verduurzamen van kennis (en bijbehorende attitude van natuur beleven en ontdekken) onder de pedagogisch medewerkers van de opvang en de docenten op de scholen.”

Zorg voor professionalisering

Het kan nodig zijn om aandacht te besteden aan professionalisering op het gebied van duurzaamheid bij de professionals binnen de brede school. Zijn ze zich ervan bewust wat dit begrip inhoudt en kunnen ze hier in hun werkzaamheden vorm aan geven?

Verschillende organisaties en onderwijsinstellingen bieden nascholing op het gebied van duurzaamheid en/of NME, zoals bijvoorbeeld de post-hbo-cursus Natuur als Leerschool van de Fontys Hogeschool. Deze cursus is ontwikkeld samen met de stichting Duurzame PABO, een netwerk van pabo's die actief bezig zijn met duurzame ontwikkeling in het onderwijs op pabo's en basisscholen. Nationale en lokale NME-organisaties en -centra hebben vaak ook nascholingsmogelijkheden voor leerkrachten. Informatie en

UIT DE PRAKTIJK:

Kinderopvangorganisatie Zonnekinderen ziet het als een grote uitdaging om de medewerkers avontuurlijkheid en natuurbeleving bij te brengen. "Pedagogisch medewerkers moeten kinderen stimuleren om wél naar buiten te gaan als het regent en wél in die hoogste boom te klimmen." Zonnekinderen onderneemt, in samenwerking met andere partijen, verschillende activiteiten om een avontuurlijke en ontdekkende houding bij pedagogisch medewerkers te stimuleren. Door medewerkers van het NME-centrum in te huren wil Zonnekinderen de houding en kennis van de eigen medewerkers op het gebied van NME bevorderen. Ook oriënteert Zonnekinderen zich samen met ROC Helicon op het ontwikkelen van een opleiding tot 'natuurcoach' op Associate Degree niveau.

Bron: www.nme.nl

lesmateriaal over het thema duurzaamheid voor leerkrachten in het basisonderwijs is ook te vinden op de website van Kennisnet⁵. Het programabureau NME organiseert trainingen voor NME-professionals over duurzaamheid en vraaggestuurd werken.

Een expertgroep van de Verenigde Naties heeft een competentieset opgesteld voor het 'leren voor duurzame ontwikkeling' (LvDO), voor onderwijsgevend en andere professionals die met kinderen werken. Het gaat om kerncompetenties die zijn bedoeld als richtlijn voor wat onderwijsgevend zouden moeten weten en kunnen, hoe ze met anderen zouden moeten samenleven en werken, en hoe ze zouden moeten "zijn" als ze willen bijdragen aan het leren over duurzaamheid. Voorbeelden van de LvDO-competenties zijn:

- Inzicht hebben in eigen denken en handelen met betrekking tot duurzame ontwikkeling.
- Gebruik kunnen maken van de natuurlijke, sociale en gebouwde omgeving, zijn eigen instelling inbegrepen, als een leercontext en -bron.
- Gemotiveerd zijn om een positieve bijdrage te leveren tot andere mensen en hun sociale en natuurlijke omgeving, lokaal en globaal.

Bron: UNECE (2011). *Leren voor een leefbare toekomst: Competenties inzake Leren voor Duurzame Ontwikkeling (aangepaste Nederlandse versie van Vlaamse vertaling i.o.v. Agentschap NL)*.

⁵ Zie: <http://duurzaamheidpodocent.kennisnet.nl>

TIPS VOOR SAMENWERKING

Samenwerking geef je vorm door de volgende vragen te beantwoorden:

WIE DOET ER MEE?

Stel een kleine werkgroep samen van direct betrokkenen, die aan de slag gaat met het formuleren van concrete doelstellingen en het organiseren van activiteiten.

WIE NEEMT HET VOORTOUW?

Kies uit de werkgroep een verantwoordelijke of coördinator, iemand die het voortouw kan en wil nemen, de voortgang bewaakt en iedereen aan de afspraken houdt. Let er wel op dat de anderen ook voldoende deelgenoot zijn en blijven van het proces.

WAT GAAN WE DOEN?

Stel een beknopt stappenplan op van te verrichten werkzaamheden. Elementen daarin zijn: formuleren van concrete doelstellingen, organisatie en uitvoering van activiteiten, financiering, communicatie, evaluatie.

WIE DOET WAT EN WANNEER?

Zet een tijdpad uit en verdeel de taken. Een planning op basis van schooljaren is het meest praktisch. Geef duidelijk aan wanneer je wat bereikt wilt hebben en wie daarvoor verantwoordelijk is. Ambitie is goed, maar begin niet te groots. Zorg dat de stappen voor iedereen haalbaar zijn.

HOE HOUDEN WE ELKAAR OP DE HOOGTE?

Werk niet langs elkaar heen. Spreek af hoe je elkaar informeert over de voortgang en de resultaten. Vergader vooral niet teveel. Maak gebruik van bestaande overlegstructuren en houd elkaar ook informeel op de hoogte, in de wandelgangen of via e-mail.

WAT SPREKEN WE AF?

Het kan helpen om afspraken schriftelijk vast te leggen, eventueel in de vorm van een convenant of een intentieverklaring die wordt ondertekend door gemandateerde vertegenwoordigers van alle betrokken organisaties.

Om de eerder genoemde doelstellingen te bereiken is continuïteit in het NME-aanbod van groot belang. Dit vraagt om een structurele financiering, maar hoe regel je dat?

Kostenposten

Bij het opzetten van een structureel NME-aanbod zijn het in kaart brengen van de kosten en het inzichtelijk krijgen van de beschikbare financiële middelen een belangrijke eerste stap. Om de kosten van een programma in beeld te krijgen is het verstandig om zo snel mogelijk een begroting op te stellen. In een begroting wordt onderscheid gemaakt tussen de volgende kostenposten:

- **Personeelskosten:** Het gaat hierbij om kosten voor de coördinator van het programma voor duurzaamheid en om kosten voor de uren van uitvoerende medewerkers vanuit betrokken organisaties en externe organisaties.
- **Materiële kosten:** kosten die nodig zijn voor het aanschaffen van materialen en de inrichting van bepaalde ruimten, zoals aanschaffen van natuurlijke speeltoestellen en lesmateriaal.
- **Locatiekosten:** Hierbij kan het gaan om de kos-

UIT DE PRAKTIJK:

Bakfiets: In de gemeente Delft, maar ook in andere plaatsen in Nederland, zijn er kinderopvangorganisaties die hun kinderen ophalen met de bakfiets. “De bakfiets is een milieuvriendelijke oplossing die kinderen ‘van de achterbank’ af haalt. Niet alleen kinderen vinden het leuk om op deze wijze vervoerd te worden, ook hun ouders zijn enthousiast. Het is een milieuvriendelijke vervoerswijze en de bakfietsen kunnen ook worden ingezet bij vervoer naar activiteiten buiten de schoollocatie, zoals bredeschoolactiviteiten.” In Delft werd de aanschaf van bakfietsen gestimuleerd door de gemeente, doordat de eerste twee bakfietsen voor de helft werden gefinancierd door de gemeente.

Groepsfiets: Buitenschoolse opvangorganisatie Struin biedt in de regio Nijmegen opvang in de natuur. Om het vervoer van school naar de BSO op een veilige, gezonde en milieuvriendelijke manier te laten plaatsvinden is een groepsfiets ontwikkeld, die plaats biedt aan een begeleider en tien kinderen. Voorin is plek voor twee kleinere kinderen, die niet hoeven te trappen. De rest van de kinderen en hun begeleider trappen allemaal wel mee. De fiets is uitgerust met een klein motortje voor trapondersteuning.

Bus: In het kader van wetenschap en techniek heeft in de regio Haaglanden een aantal jaren de ‘Trots op Techniekbuss’ gereden. Scholen konden via een website de bus gratis reserveren voor Techniek en ICT voorlichtingsactiviteiten, zoals bedrijfsbezoeken, open dagen en andere Techniek en ICT activiteiten in de regio. Een soortgelijk initiatief voor NME zou ook goed denkbaar zijn.

Bronnen: Delftse Post, 26 maart 2008; www.techwijs.nl; www.databankkinderopvang.nl; www.struin.nl.

ten die gemaakt worden voor de huisvesting van de activiteiten. Te denken valt aan kosten voor het gebruik van een ruimte buiten de school, zoals in het buurtcentrum of in een NME-centrum. Daarnaast kunnen het ook kosten zijn die gemaakt worden bij het bezoeken van een museum. Locaties waar geen kosten aan verbonden zijn, zijn buitenruimten zoals een park en in veel gevallen ook heemtuinen.

- **Vervoerskosten:** Wanneer kinderen naar een andere locatie moeten voor een activiteit moet ook nagedacht worden over vervoer en de kosten daarvan. Als de activiteit in de buurt is kunnen kinderen er onder begeleiding van een volwassene naar toe lopen, maar voor activiteiten buiten de buurt is ander vervoer nodig, zoals een bakfiets of bus.

Financiële middelen

Op basis van de begroting kan bekeken worden of de beschikbare financiële middelen voldoende zijn om het programma te financieren. Door de krachten van de partners te bundelen kan een groter budget worden gecreëerd voor het organiseren van het programma. Het kan hierbij gaan om een combinatie van eigen middelen van partners, subsidies, tijdelijke financiering en bijdragen van ouders. Dat laatste is uiteraard afhankelijk van de economische positie van de ouders. Ook bedrijven kunnen een belangrijke rol spelen bij het aanvullen van de financiering voor het aanbod. Zeker als het gaat om thema's als water en duurzaamheid stellen bedrijven steeds vaker geld beschikbaar voor projecten. Door samen op zoek te gaan naar nieuwe financieringsbronnen wordt de kans op een dekkende en meer structurele financiering vergroot.

Duurzaamheid op school kan ook geld opleveren

Aandacht voor duurzaamheid hoeft niet alleen geld te kosten, het kan ook geld opleveren. Een voorbeeld hiervan zijn duurzame schoolgebouwen. Een duurzaam schoolgebouw is een gebouw:

- waarin mensen zich prettig voelen, waar het goed toeven is;
- die zo min mogelijk het milieu belast, bij realisatie, tijdens gebruik en in de sloopfase;
- dat energiezuinig is.

Op tachtig procent van de huidige scholen in Nederland is de kwaliteit van het binnenmilieu onder de maat. Met het energiegebruik is het niet veel beter gesteld.

Het energiegebruik op bestaande scholen kan vaak al aardig omlaag worden gebracht zonder ingrijpende maatregelen te hoeven nemen. Zo kan met andere (kleinere) ingrepen zoals zonnepanelen op het dak, aanschaf van HR ketels, het recyclen van inktpatronen, het inleveren van oude batterijen en het inzamelen van papier ook al een hele slag gemaakt worden. Met nog wat meer inspanning is het energiegebruik in een aantal gevallen zelfs terug te brengen met vijftig procent.

Energieke en frisse scholen

Inmiddels zijn er twee projecten die zich richten op het energiezuiniger en gezonder maken van scholen.

Het project Energieke Scholen is een landelijke campagne, waarbij basisschoolleerlingen aan de slag gaan met energie en binnenmilieu om hun schoolgebouw energiezuiniger en gezonder te maken. Het doel van de campagne is aandacht voor en toename van energiebesparende en binnenmilieuverbeterende maatregelen in schoolgebouwen voor basisonderwijs. Het Frisse Scholenproject stimuleert scholen om minder energie te verbruiken en het binnenmilieu te verbeteren: isoleren én ventileren.

Bronnen:

www.energiekescholen.nl/energiekescholen en www.agentschapnl.nl/programmas-regelingen/frisse-scholen.

Subsidies/financiële bijdragen

Subsidies kunnen een goede aanvulling vormen voor het activiteitenbudget. Omdat subsidies vaak van tijdelijke aard zijn geven we hier geen overzicht van de actuele subsidies. Wel geven we aan wat goede vindplaatsen zijn voor subsidies en financieringsbronnen rondom duurzaamheid.

- Gemeenten, provincies en rijk
- Fondsen (bijvoorbeeld Jantje Beton of het Oranjefonds)
- Landelijke NME-organisaties die projecten uitvoeren (bijvoorbeeld IVN Natuur- en milieu-educatie, Veldwerk Nederland, Agentschap NL)
- Banken (bijvoorbeeld Rabobank, SNS, VSB, Triodos, ASN)
- Pensioenfondsen
- Woningcorporaties
- Andere bedrijven (bijvoorbeeld middenstand, (groene) energieleveranciers)

TIPS VOOR SAMENWERKING

CREATIEF SPROKKELEN

Door bij verschillende financieringsbronnen geld aan te boren, maak je je niet afhankelijk van één geldstroom. Op die manier behoud je makkelijker een structurele financiering. Het is belangrijk om continu op zoek te blijven naar nieuwe financieringsbronnen, zeker in deze tijd van bezuinigingen.

BUNDEL GELDSTROMEN

Probeer de diverse geldstromen van verschillende partners te bundelen en onder één beheer te brengen. Het is mogelijk om geld te besparen door materialen efficiënter in te kopen en buitenruimten en activiteitenruimten gezamenlijk te onderhouden. Zoek bedrijven of andere sponsors om het uitvoeringsbudget te realiseren.

MEERJARIG BEGROTEN

Stel een begroting op voor meerdere jaren. Hierdoor kun je beter anticiperen op eventuele bezuinigingen in de toekomst. Neem in deze begroting ook zo veel mogelijk subsidiecontracten van betrokken partijen op.

Binnen de brede school zijn er talloze mogelijkheden om zowel tijdens als buiten de lessen om te werken aan duurzaamheid. Hoe ontwikkel je activiteiten op dit vlak?

Oriëntatie

Bij de ontwikkeling van een activiteiten aanbod rondom duurzaamheid zijn er twee situaties waar vanuit gestart kan worden. In de eerste situatie zijn er nog geen activiteiten op dit gebied en in de tweede situatie zijn er al wel enkele activiteiten, maar vormen ze nog geen samenhangend geheel. Inventariseer eerst goed wat er al gebeurt, zowel binnen als buiten het curriculum, welke partners daar bij betrokken zijn, hoe frequent de activiteiten plaatsvinden en op welke doelgroepen ze

Advies uit het werkveld

"Als brede school moet je goed bekijken wat je zelf al in huis hebt: wat doe je al aan activiteiten rondom NME en welke kennis en welk materiaal heb je daarover in huis? Zo kun je in overleg met een NME-aanbieder makkelijker bepalen welke buitenschoolse activiteiten hierbij aansluiten. Op die manier ontstaat er een doorgaande lijn tussen binnen en buitenschools leren."

gericht zijn. In deze fase kun je ook vragen aan de kinderen (en hun ouders) wat hun behoeften zijn: wat vinden ze van het huidige aanbod en wat zijn hun wensen voor de toekomst?

De kerndoelen van het basisonderwijs kunnen een belangrijk oriëntatiepunt zijn voor het toe- werken naar een samenhangend programma, niet alleen voor de school, maar ook voor de andere partners. In het basisonderwijs is het thema duurzaamheid benoemd in het leergebied 'oriëntatie op jezelf en de wereld' en komt het terug in de deelgebieden 'mens en samenleving', 'natuur en techniek' en 'ruimte' (SLO, 2006).

Ook de kerndoelen voor burgerschap raken aan duurzaamheid:

Mens en samenleving

- De leerlingen leren zich te gedragen vanuit respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen.

Ruimte

- De leerlingen leren de ruimtelijke inrichting van

Mens en samenleving	<ul style="list-style-type: none"> • De leerlingen leren met zorg om te gaan met het milieu
Natuur en techniek	<ul style="list-style-type: none"> • De leerlingen leren in de eigen omgeving veel voorkomende planten en dieren onderscheiden en benoemen en leren hoe ze functioneren in hun leefomgeving. • De leerlingen leren over de bouw van planten, dieren en mensen en over de vorm en functie van hun onderdelen. • De leerlingen leren onderzoek doen aan materialen en natuurkundige verschijnselen, zoals licht, geluid, elektriciteit, kracht, magnetisme en temperatuur. • De leerlingen leren hoe je weer en klimaat kunt beschrijven met behulp van temperatuur, neerslag en wind.
Ruimte	<ul style="list-style-type: none"> • De leerlingen leren over de mondiale ruimtelijke spreiding van bevolkingsconcentraties en godsdiensten, van klimaten, energiebronnen en van natuurlandschappen zoals vulkanen, woestijnen, tropische regenwouden, hooggebergten en rivieren.

de eigen omgeving te vergelijken met die in omgevingen elders, in binnen- en buitenland, vanuit de perspectieven landschap, wonen, werken, bestuur, verkeer, recreatie, welvaart, cultuur en levensbeschouwing.

Bron: SLO: <http://jongeburgers.slo.nl/visie/kerndoelen>

De nadruk bij het bestaande activiteiten aanbod ligt vaak op natuur. Maar duurzaamheid omvat veel meer dan alleen natuur. De focus komt de laatste jaren steeds meer op duurzaamheid (energie, milieu, water) te liggen en de verwachting is dat dit zich nog verder zal ontwikkelen. Probeer daarom in de oriëntatiefase verder te kijken dan natuur of 'groen' en formuleer gericht doelstellingen of vragen op het gebied van duurzaamheid.

Integreren en combineren

De kerndoelen laten veel ruimte vrij voor de eigen invulling van activiteiten binnen de brede school, maar geven wel een bepaalde richting aan en bieden houvast. De centrale vraag is dan 'hoe kun je voldoen aan de kerndoelen binnen de bestaande activiteitenprogramma's van de deelnemende partijen?'. Wanneer er op de basisschool slechts beperkt tijd besteed kan worden aan duurzaamheid, kan deze beperkte aandacht gecompenseerd worden door na schooltijd op deze thema's voort te bouwen.

Integreren binnen het curriculum

Door binnen het curriculum (binnenschoolse programma) aanknopingspunten te zoeken, kan de aandacht voor duurzaamheid worden vergroot. Zo kan dit thema een plek krijgen bij vakken als aardrijkskunde, natuuronderwijs, geschiedenis, taal en rekenen en bij het onderwijs ten behoeve van burgerschap/sociale competentie (leren samenwerken, talentontwikkeling). Voorbeelden van hoe bepaalde vakken meer met elkaar geïntegreerd kunnen worden rondom het thema duurzaamheid zijn door Cito opgenomen in de domeinbeschrijving en voorbeeldlessen 'Duurza-

me ontwikkeling voor de basisschool'. Het boekje 'Eén aarde is genoeg voor de hele wereld. Duurzame ontwikkeling op vernieuwingscholen', uitgegeven door het programma Leren voor duurzame ontwikkeling, laat zien hoe traditionele en 'moderne' vernieuwingscholen met dit thema omgaan. Ook in het kernleerplan 'Duurzame ontwikkeling is leren vooruitzien' van SLO staan een aantal voorbeelden van hoe een meer integraal programma rondom duurzaamheid kan worden vormgegeven.

Verbinden van binnen- en buitenschools leren

Hoe je binnen- en buitenschools leren zodanig met elkaar kunt verbinden dat er een samenhangend programma ontstaat, is misschien wel de moeilijkste vraag die de partners van de brede school tegenkomen. Het is goed om uit te gaan van een leerlijn, bijvoorbeeld die van het kernleerplan van SLO. Idealiter wordt de leerlijn buitenschools doorgetrokken. Maar er zijn ook verschillende voorbeelden van brede scholen die het op een andere manier hebben aangepakt. De landelijke bredeschoolwebsite www.bredeschool.nl heeft een aantal praktijkvoorbeelden gebundeld, waarvan sommige ingaan op de verbinding binnen-buitenschools. Hieronder hebben we een aantal voorbeelden kort op een rij gezet. Ook de website www.groengelinkt.nl geeft toegang tot kennis, educatieve materialen, activiteiten, locaties en organisaties. Deze website sluit aan bij informatie uit Wikiwijs en Kennisnet.

Meerwaarde

De meerwaarde van het combineren van binnen- en buitenschools leren en het integreren van thema's als natuur, water, energie, milieu en duurzaamheid binnen andere vakken is dat deze vormen van leren en ontdekken elkaar aanvullen en versterken. Door activiteiten op het vlak van duurzaamheid zoveel mogelijk in samenhang met elkaar aan te bieden leren leerlingen de thema's in een bredere context zien. Dit komt het 'begrijpen' door leerlingen ten goede en maakt het onderwijsprogramma minder overladen. Het blijft

- Op **brede school De Omnibus in Delft** hebben alle groepen deelgenomen aan een vierweekse pilot. Deze pilot was opgezet door de basisschool en het NME-centrum. Het thema 'voorjaar' stond centraal en het thema is voor iedere groep verder ingevuld. Binnen de lessen werd aandacht besteed aan voortplanting, kikkers en vogels, voor iedere groep op een passend niveau. Het praktische deel, in de vorm van twee excursies, vond buiten de school plaats. Er is bewust voor gekozen om eerst naar buiten te gaan en vervolgens pas in de les aan het thema te werken.
- Bij de **Goudse natuurweken** van de brede school Gouda konden kinderen kennismaken met verschillende lessen, activiteiten en organisaties. Ze stonden bewust stil bij natuur, voeding, energie, duurzaamheid en afval. Verschillende organisaties kwamen de school in om natuurlessen te geven. De organisaties konden daarin zichzelf en hun activiteiten presenteren. Bij deze lessen konden kinderen zich inschrijven voor naschoolse activiteiten. Wanneer dat beviel, konden zij zich aanmelden bij deze organisaties om buiten de brede school om actief te worden.
- Ook **brede school Zuiderbreedte in Hoogeveen** heeft natuurweken georganiseerd. Het laten aansluiten van binnen- en buitenschoolse activiteiten was één van de speerpunten. Dat gebeurde door middel van thema's, die centraal stonden binnen het curriculum en in het naschoolse aanbod. Om de aansluiting te optimaliseren is een gezamenlijke training georganiseerd voor

leerkrachten, medewerkers van de andere betrokken partijen en vrijwilligers. Dit is gekoppeld aan het jaarlijkse schoolbrede project dat het IVN aanbiedt aan de scholen. In het pilotjaar is er daarnaast nog een extra bijeenkomst georganiseerd met medewerkers van alle brede schoolpartners om samen te kijken hoe zij het thema kunnen laten doorlopen in hun activiteitenaanbod.

- **De Bloemhof in Rotterdam** werkt met het zogenaamde Wanitaconcept, dat tot stand is gekomen door een samenwerking tussen een basisschool, een vmbo-school, een welzijnsstichting en het centrum voor de kunsten. Binnen dit concept nemen ontdekken en leren een centrale plaats in, zowel binnen- als buiten schooltijd. De Bloemhof werkt met een continuooster waarbij lessen en activiteiten elkaar afwisselen. Op het programma staan judo, streetdance, Engels door native speakers, tuinieren in de groentetuin en kunst. Binnen het project 'fysieke integriteit', waar stadsfilosoof Henk Oosterling en studenten van de faculteit filosofie bij betrokken zijn, komen drie pijlers bij elkaar: judo, koken en ecologie. Judo is bedoeld om de lichamelijke ontwikkeling te stimuleren en het integer handelen te bevorderen, koken om het belang van goede voeding duidelijk te maken en bij ecologie komt het verbouwen van groenten in een gezonde omgeving en zorg voor de "aarde" aan bod.
- Op verschillende **zomerscholen**, die draaien in het kader van het landelijke project Onderwijstijdverlenging, ligt de focus op taal en rekenen. Om

het programma van de zomerscholen extra aantrekkelijk te maken, maken zomerscholen vaak een combinatie van een cognitief ochtendprogramma en een meer 'ontspannend' middagprogramma, waarbij het geleerde (op het gebied van taal en rekenen) in de ochtend in de praktijk kan worden toegepast. Dit gebeurt vaak buiten. Tot nu toe zien we vooral toepassingen op het gebied van kunst en cultuur. De zomerschool in Arnhem werkt op deze manier ook aan de thema's energie en natuur.

- **Brede school Het Zand in Leidsche Rijn** is een mooi voorbeeld van de koppeling binnen-buitenschools leren op het gebied van natuur (zie het voorbeeld op pagina 31 van deze handreiking).
- **Ecokids** reikt manieren aan voor scholen om buitenschools voort te bouwen op wat er binnen het curriculum aan de orde komt. Verschillende brede scholen maken hier gebruik van.
- **Boerderijschool** is een leerarrangement waarbij kinderen van een basisschool gedurende een jaar met hun klas werken en leren op een boerderij. De verschillende leer domeinen komen op de boerderij op een geïntegreerde wijze aan bod. Naast leerervaringen op het gebied van natuur en milieu, techniek, taal en rekenen doen de kinderen ook leerervaringen op die van betekenis zijn voor de ontwikkeling van de persoonlijkheid.

Bronnen: www.bredeschool.nl,
www.nme.nl,
www.onderwijstijdverlenging.nl,
www.boerderijschool.nl

wel belangrijk om ervoor te waken dat de aandacht voor duurzaamheid niet te veel wordt geconcentreerd binnen naschoolse activiteiten. Niet alle leerlingen nemen tenslotte hieraan deel en het zou een gemiste kans zijn als zij weinig meekrijgen van het aanbod.

Aansluiting vraag-aanbod

Door de bestaande activiteiten naast de behoeften van de kinderen (en hun ouders) te leggen wordt duidelijk welke activiteiten ontbreken en door de activiteiten binnen en buiten de school met elkaar te vergelijken wordt helder waar de samenhang versterkt moet worden. Check ook of de eerder genoemde visie en doelstellingen naar voren komen in de activiteiten. Als er buiten de school al veel gebeurt op het gebied van duurzaamheid, kijk dan of de huidige activiteiten voldoen aan de doelstellingen. Bekijk vervolgens waar nog verbeteringen mogelijk zijn en hoe je daar binnenschools op in kunt springen.

Advies uit het werkveld

“Omdat visie en doelstellingen vaak snel uit het oog worden verloren is het verstandig om een korte lijst op te stellen waar activiteiten aan moeten voldoen. Op die manier kun je ook sneller zien welke activiteiten uit het aanbod van bijvoorbeeld een NME-centrum het beste passen bij de visie en doelstellingen van de brede school op het gebied van natuur, milieu en duurzaamheid.”

In de huidige brede schoolpraktijk wordt er veel aanbodgericht gewerkt, dat wil zeggen dat een partner een bestaand, vastliggend aanbod heeft waar (brede) scholen gebruik van kunnen maken. Dit sluit echter niet altijd goed aan. Scholen hebben vaak specifieke vragen, ze willen dat de acti-

viteiten bijdragen aan de kerndoelen of passen binnen de lopende leerlijnen en methodieken, en dat ze qua niveau goed aansluiten op de leerlingen. Groene partijen hebben juist veel inhoudelijke expertise op het terrein van duurzaamheid en hebben minder zicht op de lijnen binnen het curriculum. Voor een integraal programma is het van belang dat de kennis, ervaringen en wensen gedeeld worden. Investeer daarom in de uitwisseling van expertise tussen betrokken partners:

- Medewerkers van de ‘groene partij’ vertellen welk aanbod zij hebben, hoe zij de activiteiten met kinderen aanpakken en hoe ze de interesse bij kinderen aanwakkeren.
- Medewerkers van de school leggen uit hoe zij onderwijs rondom duurzaamheid aanpakken, welke doelen zij daarmee willen behalen en wat zij verwachten van de ‘groene partij’.

Mogelijk kan een groene partij meer inspelen op

UIT DE PRAKTIJK:

Op brede school de KinderCampus in Hilversum neemt de school het voortouw. De school werkt samen met verschillende partners, waaronder Stichting Omgevingseducatie. “Het vraagt veel om het zelf te bedenken, maar we nemen zelf veel initiatief. Soms lopen we aan tegen ‘het aanbod’ of hebben we een andere vraag. We zitten dan met elkaar om de tafel. We bekijken het aanbod en geven aan wat we wel en niet willen. Soms sleutelen we samen aan een programma. We bespreken ook of er nog andere mogelijkheden zijn, bijvoorbeeld wat er voor jonge kinderen georganiseerd kan worden. Als je er niet uitkomt moet je je vrij voelen om naar een andere aanbieder te gaan. De regie moet je zelf houden.”

*Bron: interview met Nicolette de Gooijer van De KinderCampus in het kader van good practices NME en brede school.
www.nme.nl*

de vraag van de school door het aanbod aan te passen. Voorwaarde is wel, dat de school haar vraag goed helder heeft. Scholen kunnen ook op zoek gaan naar vastliggend aanbod dat goed aansluit bij hun specifieke vraag. Activiteiten rondom natuur, milieu en duurzaamheid worden momenteel verzameld en bijeengebracht op Kennisnet.

Zoek inspiratie

Door op bezoek te gaan bij andere brede scholen die al verder zijn met een integraal aanbod op het gebied van duurzaamheid of hier over te lezen doe je nieuwe ideeën op die je kunt gebruiken voor het eigen aanbod. Daarnaast is het goed om bij verschillende partners in de brede school te kijken welke activiteiten zij uitvoeren en op welke manier zij dit doen. Zo inspireer je elkaar en wordt

duidelijk wat de mogelijkheden tot samenwerking en afstemming zijn.

Laatste stap: vastleggen!

Om te zorgen dat het integrale aanbod op het gebied van duurzaamheid ook structureel wordt en blijft is het verstandig om de gemaakte afspraken rondom het activiteitenprogramma op te nemen in het bredeschoolprogramma. Leg per activiteit de doelstelling, doelgroep en de werkwijze, de taken van de uitvoerende partner(s), de frequentie van de activiteit en het te gebruiken materiaal vast. Neem ook een tijdsplanning op. Nieuwe activiteiten kunnen het beste eerst getest worden en wanneer ze succesvol blijken verder uitgewerkt worden.

TIPS VOOR ACTIVITEITEN

BOUW VOORT OP HET BESTAANDE

Probeer zo veel mogelijk gebruik te maken van bestaand aanbod en probeer dit met aanvullingen en aanpassingen zo veel mogelijk af te stemmen op de doelgroep.

NIET TE VEEL IN ÉÉN KEER

Begin klein en breid het activiteitenprogramma langzaam verder uit. Op die manier zie je makkelijker wat wel en niet werkt en kunnen activiteiten sneller aangepast worden.

BEGIN MET AANSPREKENDE ACTIVITEITEN

Door met aansprekende activiteiten te starten worden kinderen enthousiast gemaakt voor activiteiten rondom duurzaamheid. Daarnaast kan het NME-aanbod meer bekendheid krijgen door de uitvoering van de activiteiten zichtbaar te maken. Dit kan bijvoorbeeld door in de gang een expositie te maken waar iedereen kan zien wat de leerlingen hebben gemaakt of gedaan tijdens een activiteit.

ZORG VOOR VARIATIE

Zorg voor variatie in activiteiten, besteed niet alleen aandacht aan natuur, maar ook aan water, milieu en energie. Probeer ook variatie aan te brengen in hoe de activiteiten worden aangeboden.

MAAK EEN DRAAIBOEK

Maak een draaiboek voor de uitvoering van activiteiten en zet deze op een rooster. Probeer ook ruimte en tijd te creëren voor collega's die zich inzetten voor het activiteitenaanbod rondom duurzaamheid.

6

HOE BETREK JE

OUDERS EN BUURTBEWONERS?

Niet alleen leerlingen, maar ook ouders en buurtbewoners kunnen een rol spelen bij de duurzaamheidsactiviteiten binnen de brede school. Zij kunnen op verschillende manieren ingezet worden bij de activiteiten.

De rol van ouders

Ouders spelen, vanzelfsprekend, een belangrijke rol in de ontwikkeling van kinderen. Ouders zijn grotendeels bepalend voor de mate waarin kinderen in aanraking komen met natuur en milieu en de mate waarin zij bewust leren omgaan met hun omgeving. Door betrokkenheid bij duurzaamheidsactiviteiten wordt het belang van NME voor de ouders duidelijk. Ook zien ouders op welke manier zij hun kinderen in aanraking kunnen brengen met natuur en milieu. Zo kunnen verbindingen tussen het leren thuis en het leren op school tot stand komen, waardoor de impact van de activiteiten voor de leerlingen groter wordt.

Ouders kunnen op verschillende niveaus betrokken zijn:

- **Weten (informatie):** ouders worden op de hoogte gebracht van de activiteiten die plaatsvinden. Als aanvulling daarop kan de school expliciet de link leggen naar de thuissituatie, door informatie te geven die erop gericht is om ouders zelf bewust te maken van het thema waarmee hun kind op school bezig is geweest, of ideeën aan te dragen voor activiteiten die ouders zelf met hun kinderen kunnen doen.
- **Meedenken (consultatie):** ouders worden gestimuleerd om ideeën aan te dragen voor te behandelen thema's of activiteiten. Met een behoeftepeiling onder ouders is bijvoorbeeld te achterhalen welke opvattingen en wensen ouders hebben. Denk er ook eens aan om ouders

te raadplegen die zelf interesse hebben in het onderwerp of die in het vakgebied van natuur en milieu werkzaam zijn.

- **Meedoen (participatie):** ouders nemen zelf deel aan activiteiten of helpen bij de organisatie ervan. Deze vorm van ouderbetrokkenheid is het meest direct: ouders zien welke activiteiten er plaatsvinden, ze zien hoe de leerkrachten de kinderen begeleiden en ze zien de reactie van de kinderen op de activiteiten.

UIT DE PRAKTIJK:

Natuurouders zijn (groot)ouders of andere vrijwilligers die een cursus volgen om te assisteren bij natuurlessen in en buiten de school. Deze cursussen worden verzorgd door het IVN. Scholen werven de ouders en maken afspraken met hen over hun inzet op school en de begeleiding van de school daarbij.

Bron: www.ivn.nl

De rol van buurtbewoners

De brede school is niet alleen breed in de zin dat er meerdere organisaties met elkaar samenwerken of onder één dak gevestigd zijn, maar ook breed in die zin dat het een ontmoetingsplek vormt voor verschillende doelgroepen in de wijk. Het betrekken van buurtbewoners bij brede-

schoolactiviteiten is een manier om invulling te geven aan deze functie van ontmoeting en verbinding. Het inzetten van buurtbewoners als vrijwilliger voor het begeleiden van duurzaamheidsactiviteiten is een mogelijkheid, of het uitnodigen van buurtbewoners voor feestdagen of manifestaties. Het betrekken van de buurt kan ook door leerlingen onderzoekjes te laten doen in de wijk, bijvoorbeeld naar hoe veilig/groen is mijn omgeving? Hiermee wordt ook een link gelegd met burgerschap en leefbaarheid. Het gebruik van de fysieke ruimte in de wijk bij 'groene' activiteiten, biedt ook aanknopingspunten om de link te leggen naar de buurtbewoners. Een mooi voorbeeld daarvan is de 'Generatietuin' in Den Haag.

UIT DE PRAKTIJK:

In Den Haag hebben de kinderen van naschoolse opvang Samen en de bewoners van verzorgingshuis Royal in Den Haag samen een tuintje aangelegd: de Generatietuin. Ook onderhouden ze de tuin gezamenlijk. Het doel hiervan is tweeledig. Enerzijds dient de tuin ervoor om de stadskinderen van de naschoolse opvang in aanraking te brengen met de natuur. Anderzijds heeft de samenwerking tussen kinderen en ouderen in een generatietuin als positief effect dat het isolement waar steeds meer ouderen in verzorgingshuizen in terecht komen, wordt doorbroken. Op basis van de ervaringen die in Den Haag zijn opgedaan met de Generatietuin, heeft het ministerie van LNV een 'Handboek Generatietuin' ontwikkeld. Dit handboek is te downloaden van www.rijksoverheid.nl.
Bron: www.rijksoverheid.nl

Manieren om ouders (en buurtbewoners) te bereiken

Zoals hierboven werd gesteld, bestaan er verschillende manieren om ouders en buurtbewoners bij duurzaamheidsonderwijs te betrekken, variërend van passieve tot een meer actieve betrokkenheid. Bekijk allereerst hoe ouders en buurtbewoners in het algemeen bij de brede school worden betrokken. Kijk vervolgens welke aanknopingspunten dit biedt om hen ook te betrekken bij duurzaamheidsactiviteiten.

Voorlichting over NME

Vertel ouders en buurtbewoners wat er gebeurt op het vlak van duurzaamheid en waarom de school dit belangrijk vindt voor de ontwikkeling van de kinderen. Geef ouders ook ideeën mee voor activiteiten die ze zelf met de kinderen kunnen ondernemen. Probeer daarvoor zoveel mogelijk aan te sluiten bij bestaande voorlichtingsactiviteiten, zoals ouderavonden, 10-minutengesprekken, de ouderkamer of de koffieochtend. Ook andere bestaande communicatiekanalen kunnen worden benut, zoals de (digitale) nieuwsbrief, de ouderberichten, de website of eventueel de schoolkrant. Daarnaast ligt het gebruik van e-mail steeds meer voor de hand. Manieren om buurtbewoners te bereiken, zijn de wijkkrant, flyers of posters.

Persoonlijk benaderen

Spreek een aantal ouders of buurtbewoners persoonlijk aan. Ook ouders netwerken, onder andere op het schoolplein en in hun buurt. Zoek een aantal sleutelfiguren uit en zorg dat je die weet te motiveren. Zij zorgen vervolgens ook voor de verdere verspreiding van ideeën en initiatieven.

PR via het kind

Door ouders uit te nodigen bij presentaties van hun kind en ze werk van hun kinderen te laten zien, maak je zichtbaar wat hun kind kan. Ouders voelen zich daardoor trots en worden over de schooldrempel heengetrokken. Mogelijke activi-

teiten zijn manifestaties, voorstellingen, feesten of tentoonstellingen. Deze activiteiten zijn ook heel geschikt om buurtbewoners bij uit te nodigen. Een andere mogelijkheid is het presenteren van werk van kinderen in een nieuwsbrief of op de website.

Advies uit het werkveld

“Probeer ouders erbij te betrekken en denk ook aan extra mogelijkheden zoals het inzetten van VO-scholieren, maar maak de samenwerking niet te groot”

UIT DE PRAKTIJK:

De jaarlijkse natuur- en cultuurdag op brede school Het Zand in de Utrechtse wijk Leidsche Rijn staat in de middag voor ouders en voor de hele wijk open. Op de scholen gaat er een heel voorbereidend traject aan vooraf. In november komen alle partners bij elkaar om een thema te kiezen en te brainstormen: Wat kun je er mee? Alle partijen vullen het thema vervolgens op hun eigen manier in binnen hun programma, met gebruikmaking van hun eigen expertise. Tussentijds komen ze bijeen om de voortgang te bespreken. Er wordt vaak ook een kunstenaar bij betrokken, die met de kinderen aan de slag gaat.

“Vorig jaar was het overkoepelende thema Verwondering. Alle groepen kregen een groot struisvogelei en een logboek, met daarbij een boekje met ideeën. Van wie was dat ei en wat zou er uit (kunnen) komen? Iedere groep kon er naar eigen inzicht mee aan de slag. De één liet zich inspireren door het logboek, de andere liet alle fantasie los op het ei en weer een ander bedacht er zelf een programma bij. Op de natuur- en cultuurdag zelf werden alle eieren, met bijbehorende attributen en logboek, gepresenteerd in aardappelkistjes. Kinderen lieten ‘hun ei’ trots aan hun ouders zien.”

Bron: www.nme.nl

TIPS VOOR HET BETREKKEN VAN OUDERS EN BUURTBEWONERS

BENADER MENSEN PERSOONLIJK

Spreek een aantal ouders en/of buurtbewoners persoonlijk aan en maak gebruik van hun netwerken.

KIES DE JUISTE COMMUNICATIEMIDDELEN

Om ouders (en wellicht ook buurtbewoners) op grotere schaal te informeren, is het handig om meerdere communicatielijnen te gebruiken. Een briefje meegeven aan de kinderen heeft een zeer beperkte werking. Voorlichting op ouderavonden, via leerkrachten en leidsters is effectiever. Ook het gebruik van e-mail en internet ligt steeds meer voor de hand.

MAAK DUURZAAMHEIDSONDERWIJS ZICHTBAAR

Zorg dat duurzaamheid voor de ouders letterlijk zichtbaar wordt. Organiseer exposities van door kinderen gemaakte werkstukken en werk met posters en andere illustratieve materialen. Trek ouders over de drempel door te laten zien wat kinderen presteren.

BRENG DUURZAAMHEID BIJ DE MENSEN THUIS

Informeer ouders over de NME-activiteiten die op school worden ondernomen en maak expliciet welke activiteiten zij in aanvulling daarop thuis met hun kinderen kunnen ondernemen. Veel ouders zijn blij met praktische ideeën.

BETREK OUDERS (EN KINDEREN) BIJ DE INRICHTING VAN DE BUITENRUIMTE

Door samen met ouders en kinderen de buitenruimte in te richten wordt het draagvlak vergroot. Daarnaast kunnen extra handen ook de kosten voor de aanleg van een tuin beperken. Tenslotte worden op deze manier eventuele bezwaren en zorgen in verband met de veiligheid van kinderen op tijd gesignaleerd.

BLIJF PROBEREN

Herhaling werkt. Blijf ouders en buurtbewoners steeds opnieuw benaderen, met name de grote groep volwassenen die niet spontaan de brede school inlopen.

Welke ruimte heb je nodig voor duurzaamheidsactiviteiten en hoe zorg je dat duurzaamheid als thema zichtbaar wordt binnen de huisvesting van brede scholen?

Ruimte voor duurzaamheidsactiviteiten

Hoeveel ruimte je nodig hebt voor het aanbod rondom duurzaamheid hangt af van de doelen en visie, de gewenste activiteiten en de doelgroep. Richt het aanbod zich bijvoorbeeld sterk op natuur of water dan is het wenselijk dat er voldoende buitenruimte is waar kinderen eigenhandig kennis kunnen maken met deze thema's. Ook de doelgroep bepaalt voor een belangrijk deel hoe de ruimte ingericht wordt. Jonge kinderen hebben immers andere behoeften dan oudere kinderen.

Kinderen die naar de dagopvang gaan (0-4 jaar) hebben vooral behoefte aan ervaringen die hun zintuiglijke waarnemingen prikkelen. Zij willen in een buitenruimte kunnen voelen, zien, horen en ruiken. Basisschoolleerlingen in de onderbouw hebben in vergelijking met de jonge kinderen meer behoefte aan vrijheid en ontdekkingsmogelijkheden. Zij willen bewegingsruimte om te klimmen en hutten te bouwen. Bovenbouwleerlingen willen niet alleen bewegen in de buitenruimte maar ook leren. Zij willen zelf onderzoeken welke planten en dieren in de tuin te vinden zijn en zelf groente verbouwen.⁶

Advies uit het werkveld

"Laat kinderen meehelpen bij de aanleg en het onderhoud van de natuurlijke buitenruimte. Dit vergroot de participatie van de buurt en verbondenheid van de kinderen met de natuur."

⁶ Studulski, F. & Both, K. (2009). *De brede school en groene speelruimte*. Utrecht: Sardes.

Een buitenruimte hoeft niet altijd het schoolplein te zijn, het kan ook het dak van de school zijn, de buitenruimte van de buitenschoolse opvang, de heemtuin in de buurt of de sloot om de hoek. Er zijn natuurlijk ook (onderdelen van) activiteiten die binnen plaats kunnen vinden of op locatie.

UIT DE PRAKTIJK:

De ontwikkeling van een nieuw schoolgebouw kan jaren duren en nieuwe ontwikkelingen kunnen niet altijd worden meegenomen. Zo was bij de ontwikkeling van het schoolgebouw van de zevende brede Bossche school Nieuw Zuid in eerste instantie geen rekening gehouden met de aanwezigheid van een NME-centrum. Omdat dit toch een belangrijk inhoudelijk uitgangspunt van de school wordt, heeft men ervoor gekozen om een apart NME-lokaal op het schoolplein te plaatsen. Hiermee heeft duurzaamheid een vaste en zichtbare plek gekregen op school. De aparte plaats voor het NME-lokaal bood bovendien nieuwe mogelijkheden: hier kon wel een groene wand van planten geplaatst worden, wat in het schoolgebouw wettelijk niet toegestaan was.

Verschillende typen buitenruimten

Niet alle buitenruimten zijn hetzelfde, ze kunnen verschillen in locatie en in doelen. Door het voormalige ministerie van LNV worden verschillende groene leer- en speelplekken onderscheiden⁷:

1. De schooltuin op locatie. Hier tuinieren kinderen een (school)jaar rond. Deze tuinen zijn gericht op leren.
2. De schooltuin bij de school / BSO / brede school. Bijvoorbeeld een tuin - direct bij of op het terrein van de school - waar eigen groenten, fruit en bloemen gekweekt worden of een NME / ontdektuin waar kinderen op natuurontdekkingstocht kunnen gaan. Deze tuinen zijn vooral gericht op leren.
3. Een groene speelplaats bij de school / BSO / brede school. Bij een groene speelplaats ligt de nadruk op spelen, maar er kan tegelijkertijd op een informele manier geleerd worden.
4. Een tuin in de wijk. Een plek om groen te ontdekken, te leren en te spelen.

Aanleg van een groene buitenruimte

Bij de aanleg van een groene buitenruimte zijn er een aantal aandachtspunten:

- Zoek personen en organisaties die mee willen werken aan de inrichting van een groene buitenruimte. Door anderen te informeren over de plannen creëer je draagvlak.
- Bedenk wat je met de buitenruimte wilt doen en betrek hier ook kinderen, ouders en buurtbewoners bij. Op die manier zorg je ervoor dat eventuele zorgen en bezwaren op tijd worden gesignaleerd en dat je eventueel aanpassingen kunt doen in het ontwerp en de uitvoering. Zorg dat het doel van buitenruimte aansluit bij de eerder geformuleerde visie en doelstellingen.
- Maak een plan voor de realisatie van de groene buitenruimte. Zorg voor een planning, een sluitende financiering, een goed ontwerp en zorg voor een duidelijke taakverdeling tijdens de aanleg van de buitenruimte en voor daarna

(beheer). Houd in dit plan ook goed rekening met de wettelijke kaders (zie kader). Communi- ceer de plannen vervolgens duidelijk naar alle betrokkenen: personeel, ouders, leerlingen en buurtbewoners.

- Leg de groene buitenruimte aan en zorg voor goed onderhoud en beheer. Voor het onderhoud zou je een beroep kunnen doen op de (duurzame) gemeente, voor het beheer zouden onderwijsinstellingen die zich specifiek met natuur bezighouden, zoals het AOC of een groen vmbo, interesse kunnen hebben.

UIT DE PRAKTIJK:

De oudste kinderen van twee basisscholen in de stad hebben de natuurspeelplaats Schothorst ontworpen. Met maquettes, schaalmodellen van speeltoestellen, tekeningen en enthousiaste presentaties hebben zij al hun wensen voor deze natuurspeelplaats meegegeven aan de ontwerper. Wat in al deze ideeën steeds terugkwam was een doolhof van kruip-door- sluij-doorpaadjes, water en een houten speeltoestel met touwbrug.

*Bron: Gemeente Amersfoort (2010).
Inspiratieboekje natuurlijk spelen.*

⁷ Ministerie van LNV (2009). Spelen en leren in het groen. Een beleving voor het leven.

Wettelijke kaders

Er zijn drie wettelijke kaders waarmee rekening mee gehouden moet worden bij de ontwikkeling van een groene buitenruimte:

- De Wet kinderopvang: binnen deze wet zijn twee punten van belang voor de buitenruimte. Ten eerste moet de buitenruimte voldoen aan de eis van 3 m² per kind. Ten tweede moet de kinderopvangorganisatie een risico-inventarisatie maken van de buitenruimte. Consument en Veiligheid en het Landelijk Centrum voor Hygiëne en Veiligheid hebben hiervoor een model ontwikkeld. De GGD controleert of aan deze wetgeving wordt voldaan.
- Het Warenwetbesluit Attractie- en Speeltoestellen (WAS): dit besluit geeft aanwijzingen voor speeltoestellen. Zodra een object ook bedoeld is als speel- en klimobject, valt het onder de reikwijdte van het WAS. Tegelijkertijd zijn er ook veel zaken die niet onder de WAS vallen. Juist vanwege de ontwikkeling van natuurspeelplaatsen is bij VWS een 'Vernieuwde Reikwijdtenotitie' tot stand gekomen. De beoordeling vindt plaats door de Voedsel en Waren Autoriteit.
- Burgerlijk Wetboek: de aansprakelijkheidswetgeving stelt de eigenaar aansprakelijk voor schade en letsel door zijn eigendommen, voor zover hem dat verwijtbaar is, bijvoorbeeld door gebrekkig onderhoud of een gevaarlijke constructie. Met name gemeenten kunnen zich vanwege deze wetgeving risicomijdend opstellen.

Bronnen: Studulski, F., & Both, K. (2009). De brede school en groene speelruimte. Utrecht: Sardes en Alterra (2008).

Groene Kinderopvang: praktijk georiënteerd onderzoek naar de mogelijkheden van uitdagende speelnatuur in de buitenschoolse kinderopvang. Wageningen: Alterra.

UIT DE PRAKTIJK:

EBC Oost heeft een aantal jaar geleden de stap gezet om van een kleine schooltuin een speelleertuin te maken. Hiervoor heeft de school als eerste een werkgroep opgericht die na ging denken over de inrichting van de brede school. Het doel van de werkgroep was om een tuin te ontwerpen waarin leerlingen uit de buurt van de school konden spelen en tegelijkertijd leren. Voor het realiseren van de speelleertuin heeft de school zo min mogelijk gebruik gemaakt van professionals. Een jaar lang gingen vrijwilligers (via een rolatieschema) elke zaterdagochtend aan de slag.

Creatieve oplossingen om de kosten voor aanleg en onderhoud te beperken:

- Gebruik zoveel mogelijk bestaand materiaal
- Voor stenen is de stenenfabriek om misbaksels gevraagd
- Speeltoestellen zelf gemaakt door de vrijwilligers
- Regenwater wordt afgekoppeld. Deal gemaakt met water-

schap. Voor elke vierkante meter afgekoppeld regenwater kreeg de school geld van het waterschap

- Waterpomp: Kinderen spelen ermee en tegelijkertijd irrigeren ze de speelleertuin
- Geel asfalt voor rolstoelgebruikers
- Cultuurerfgoed verwerkt in de speelleertuin. Daarmee creëer je draagvlak onder beleidsmedewerkers. Bijv. Schijndel van oorsprong hopplukkers
- Het dak van het opberghok op het plein is gesponsord door Ecodak. Dit dak van natuurlijk materiaal trekt dieren aan en vangt regenwater op
- Een oud-collega, die met pensioen is, doet één dag in de week tegen een vrijwilligersvergoeding het onderhoud aan de tuin

Bron: Verslag Congres 'De Brede School, een groene basis', via www.bredeschool.nl

TIPS VOOR DUURZAAMHEID EN HUISVESTING

Aandacht voor duurzaamheid in het onderwijs vraagt om een passend schoolgebouw. We geven hieronder een aantal tips om hiermee aan de slag te gaan.

GROEN IN DE KLAS, OP HET DAK EN OP HET SCHOOLPLEIN

Recent onderzoek heeft uitgewezen dat bepaalde planten positief bijdragen aan het binnenklimaat in de klas, doordat ze bepaalde schadelijke bouwstoffen 'afvangen'. Deze aspecten kunnen ook verwerkt worden in het onderwijsprogramma. Bij het duurzaam ontwerpen van schoolgebouwen ligt de focus vooral op energie, water en luchtkwaliteit. Maar ook het landschap rond de school en verdere omgeving wordt er meer en meer bij betrokken, bijvoorbeeld door groen in en om, maar ook bovenop de school. Een groen dak draagt bij aan een beter (leef)klimaat en is duurzaam vanwege de isolerende werking en omdat het helpt veroudering van de dakbedekking tegen te gaan. Er kunnen ook NME-activiteiten aan het groene dak worden gekoppeld, zeker als het ook (veilig) toegankelijk is voor de kinderen.

KIES BIJ ONDERHOUD BESTAANDE GEBOUWEN VOOR DUURZAME OPTIES

De gemiddelde leeftijd van schoolgebouwen in Nederland is 30 jaar. Aan het eind van hun levensfase hebben gebouwen vaak (groter) onderhoud nodig, bijvoorbeeld het vervangen van het dak (zie hierboven) of nieuwe vloerbedekking. Dit is een kans om kritisch te kijken naar vervanging door duurzame materialen met een lagere milieubelasting.

VRAAG EEN ENERGIELABEL AAN

Sinds 1 januari 2009 moeten alle overheidsgebouwen met een totale gebruiksoppervlakte van meer dan 1.000 m², waarin diensten aan het publiek worden verleend en die door een groot aantal personen worden bezocht, beschikken over een energielabel. Dit label moet duidelijk zichtbaar zijn in het gebouw. Het energielabel geeft o.a. inzicht in de benodigde hoeveelheid energie voor het gebouw, zoals voor verwarming, warmwatervoorziening, koeling, ventilatie en verlichting. De verplichting geldt onder meer voor ministeries, provincies, gemeenten, rechtbanken en waterschappen. Scholen zijn uitgezonderd, maar het is uiteraard wel mogelijk om zelf een energielabel aan te vragen. Hiermee kun je zichtbaar maken hoe energiezuinig het gebouw is en kinderen en andere gebruikers van het gebouw hier bewust van maken.

Bronnen: Stichting Brede School, www.springzaad.nl, www.tuinbouw.nl/project/plant-klas

8

HOE BRENG JE

DE RESULTATEN IN BEELD?

Om vast te stellen in hoeverre de doelstellingen zijn bereikt en of de activiteiten naar wens verlopen, is het goed om aan het begin en na verloop van tijd te evalueren. De resultaten van de evaluatie maken zichtbaar wat de activiteiten hebben opgeleverd en bieden aanknopingspunten voor verbeteringen.

Wat evalueren?

De doelstellingen die vooraf gezamenlijk zijn opgesteld, vormen het uitgangspunt van de evaluatie. Hoe concreter de doelstellingen, des te beter door middel van evaluatie te bepalen is of ze zijn bereikt. In de lijn van het 'opbrengstgericht werken' kun je de doelstellingen het beste toespitsen op de te behalen opbrengsten voor de leerlingen: welke ervaringen hebben de leerlingen opgedaan en wat hebben ze geleerd? De focus hierop is belangrijk: dit is tenslotte waar je het voor doet! Doelstellingen kunnen echter ook meer procesmatig van aard zijn: ze kunnen betrekking hebben op de randvoorwaarden waaraan moet worden voldaan (denk aan de organisatiestructuur, financiën, deskundigheid) of op de inhoud van de aangeboden activiteiten.

Zet je doelstellingen om in meetbare indicatoren, waarmee je kunt vaststellen of de doelen zijn bereikt. Heldere indicatoren helpen je om bondig en 'to the point' te evalueren: ze bieden houvast bij het gericht kijken naar resultaten. Onderstaand kader bevat voorbeeldindicatoren op het vlak van randvoorwaarden, inhoud en opbrengsten. Dit kader kan als voorbeeld dienen, maar het is raadzaam om de indicatoren voor je eigen evaluatie 'op maat' te maken, passend bij de doelen van de partners. Maak het kader met indicatoren

niet te uitgebreid: de tijd die je besteedt aan evaluatie moet wel in verhouding staan tot de activiteiten die zijn uitgevoerd.

Om aan te geven in hoeverre aan de gestelde kwaliteitsindicatoren is voldaan, bijvoorbeeld in een zelfevaluatie, kan gebruik gemaakt worden van de volgende beoordelingsmethode:

- ++ Duidelijk wel: we voldoen volledig aan deze indicator
- + Voldoende: we voldoen aan deze indicator, maar het kan beter
- Onvoldoende: we voldoen een beetje aan deze indicator, maar nog te weinig
- Duidelijk niet: we voldoen nog helemaal niet aan deze indicator

Hoe evalueren?

Wanneer de indicatoren zijn vastgesteld, is vervolgens de vraag, hoe je gaat meten (naast een eventuele zelfevaluatie). Met andere woorden, welke meetinstrumenten zet je in?

Sluit zoveel mogelijk aan bij evaluatiemethoden die al gebruikt worden binnen de brede school. Integreer bijvoorbeeld vragen over NME-activiteiten in de tevredenheidsvragenlijsten die worden gebruikt voor het evalueren van bredeschoolacti-

Randvoorwaarden

Vastgelegde visie op duurzaamheidsonderwijs

Professionaliteit van de medewerkers

Geschiktheid van de fysieke ruimte

Beschikbaarheid van materialen/financiële middelen

Samenwerking tussen de partners van de brede school

Volgen van kwaliteitscyclus: doelen stellen, uitvoeren, evalueren, verbeteren

Inhoud

Aansluiten bij de doelgroep: differentiëren naar niveau, inhoud en werkvorm

Aansluiten bij het curriculum (ook andere vakgebieden)

Koppeling tussen binnen- en buitenschools leren

Activiteiten zijn van een hoogwaardig inhoudelijk en educatief niveau

Deelnemers krijgen verantwoordelijkheid voor duurzaamheid

Er is gelegenheid om natuur te beleven/laten ervaren

Ouders cq. buurtbewoners zijn betrokken

Opbrengsten

Deelnemer weet meer over natuur/milieu (kennis)

Bijv. ten aanzien van:

- water
- energie
- groen

(Zie ook de kerndoelen)

Deelnemer is zich meer bewust van de effecten van het eigen handelen op de natuur/het milieu

Deelnemer beleeft de natuur: passie en plezier (emotionele ontwikkeling)

viteiten. Evalueer regelmatig, zodat verbeterpunten tijdig aan het licht komen, maar ook niet te veel. Zorg voor voldoende afwisseling: bevroeg bijvoorbeeld het ene jaar de leerlingen en het andere jaar de professionals. Analyseer de beschikbare informatie en geef de bevindingen beknopt en overzichtelijk weer.

Stel op basis van je bevindingen een verbeterplan op (anders evalueer je voor niets!). Formuleer concrete actiepunten voor het vervolg.

Een gegronde evaluatiesystematiek start met een

nulmeting. Alleen dan kun je immers vaststellen, welke ontwikkelingen er hebben plaatsgevonden. Een 'nulmeting' kan gedaan worden door aan het begin te inventariseren wat er al is op het gebied van duurzaamheid en welke behoeften er zijn bij de verschillende betrokkenen (kinderen, ouders, leerkrachten). Een nulmeting is in de eerste plaats handig voor het vaststellen van de programmering van duurzaamheidsactiviteiten, want er wordt duidelijk waar je op kunt voortbouwen en wat er nog nodig is. Ten tweede helpt een nulmeting om naderhand vast te stellen welke vooruitgang er is geboekt.

TIPS VOOR EVALUATIE

KWALITEIT = REALISATIE VAN GEZAMENLIJK GEFORMULEERDE DOELEN

Een activiteit of programma is geslaagd als je doelstellingen zijn gerealiseerd. Daar zou een evaluatie zich in de eerste plaats op moeten richten. Uiteraard is ook van belang, of de randvoorwaarden zijn gerealiseerd die nodig zijn om resultaten te behalen (bijvoorbeeld voldoende budget, deskundig personeel en een goede samenwerking).

FOCUS OP HET KIND: WAT HEEFT HET KIND GELEERD?

Betrek de leerlingen bij de evaluatie. Wat vonden zij van de activiteit, wat hebben zij ervan geleerd en wat zouden zij liever anders zien?

STEL EEN VERBETERPLAN OP

Evalueren heeft geen zin als je de resultaten in de kast legt. Bespreek de resultaten van de evaluatie met elkaar, bijvoorbeeld in de werkgroep, en stel gezamenlijk actiepunten vast. Werk deze vervolgens uit in een nieuwe planning met activiteiten en een taakverdeling.

CHECKLIST

We sluiten af met een checklist waarmee je in beeld kunt brengen hoe je ervoor staat: wat doe je al en wat moet er nog gebeuren?

Visie, strategie en organisatie

Wie zijn je partners

- Bedenk van te voren wat je wilt en wie je nodig hebt
- Inventariseer welke organisaties er in de buurt zijn en wat hun expertise is
- Betrek het NME-centrum vanaf het begin

Hoe ontwikkel je visie en doelstellingen?

- Zoek naar eenheid, maar behoud de verscheidenheid
- Vertaal de visie in SMART-doelstellingen
- Houd visie en doelstellingen kort maar krachtig
- Operationaliseer je doelen

Hoe geef je samenwerking vorm?

- Stel een werkgroep samen
- Kies een trekker
- Stel een stappenplan op met de te verrichten werkzaamheden
- Zet een tijdpad uit en verdeel de taken
- Houd elkaar op de hoogte
- Leg afspraken vast

Hoe regel je de financiering?

- Boor verschillende geldstromen aan
- Bundel geldstromen
- Stel een meerjarige begroting op

Activiteiten

Hoe zet je activiteiten op?

- Bouw voort op het bestaande
- Doe niet te veel in één keer
- Begin met aansprekende activiteiten
- Zorg voor variatie
- Maak een draaiboek

Hoe betrek je ouders en buurtbewoners?

- Benader mensen persoonlijk
- Kies de juiste communicatiemiddelen
- Maak duurzaamheidsonderwijs zichtbaar
- Breng duurzaamheid bij de mensen thuis
- Betrek ouders bij de inrichting van de buitenruimte
- Blijf proberen

Hoe maak je handig gebruik van de beschikbare ruimte?

- Breng groen in de klas, op het dak en op het schoolplein
- Kies bij onderhoud van bestaande gebouwen voor duurzame opties
- Vraag een energielabel aan

Opbrengsten

Hoe breng je de resultaten in beeld?

- Kwaliteit = realisatie van gezamenlijk geformuleerde doelen
- Focus op het kind: wat heeft het geleerd?
- Stel een verbeterplan op naar aanleiding van de resultaten

WEBSITES EN LITERATUUR

WEBSITES

Websites van landelijk opererende organisaties

www.veldwerknederland.nl

www.ivn.nl

www.ecokids.nl

www.nme.nl

www.lerenvoorduurzameontwikkeling.nl

Andere nuttige websites

www.bredeschool.nl

www.scholenvoorduurzaamheid.nl

www.eco-schools.nl

www.springzaad.nl

www.energiekescholen.nl/energieke-scholen

www.frisse-scholen.nl

www.duurzamepabo.nl

www.vereniginggdo.nl

Leerlijnen en lesmateriaal

www.groengelinkt.nl

www.kennisvoornme.nl/Leerlijnen

www.kennisvoornme.nl/NME-materialen

www.slo.nl/primair/leergebieden/werldorientatie

<http://jongeburgers.slo.nl/visie/kerndoelen/>

www.watereducatie.nl

<http://duurzaamheidpodocent.kennisnet.nl/>

<http://natuurlijk.kennisnet.nl>

www.boerderijschool.nl

www.groensteschool.nl

LITERATUUR

- Gemeente Amersfoort (2010). *Inspiratieboekje natuurlijk spelen*. Amersfoort: Gemeente Amersfoort.
- Langers, F., Blitterswijk, H. van, Brinkhuijsen, M., Westerink, J. (2008). *Groene Kinderopvang: praktijk georiënteerd onderzoek naar de mogelijkheden van uitdagende speelnatuur in de buitenschoolse kinderopvang*. Wageningen: Alterra.
- Ministerie van LNV (2009). *Spelen en leren in het groen. Een beleving voor het leven*.
- Spek, W., & Rodenboog, M. (2006). *Concretisering van de kerndoelen, mens en natuur. Kerndoelen voor de onderbouw VO*. Enschede: SLO.
- Remmers, T. (2007). *Duurzame ontwikkeling is leren vooruitzien. Kernleerplan Leren voor Duurzame Ontwikkeling Funderend onderwijs 4 - 16 jaar*. Enschede: SLO.
- Studulski, F., & Both, K. (2009). *De brede school en groene speelruimte*. Utrecht: Sardes
- Wagenaar, H. (2007). *Duurzame ontwikkeling voor de basisschool. Een domeinbeschrijving als resultaat van een cultuurpedagogische discussie*. Arnhem: Cito.
- UNECE (2011). *Leren voor een leefbare toekomst: Competenties inzake Leren voor Duurzame Ontwikkeling*. (Aangepaste Nederlandstalige versie van Vlaamse vertaling i.o.v. Agentschap NL (werkdocument)).
- Verspeek, C. (2010). *Handboek Generatietuin*. Den Haag: Ministerie van Economische zaken, Landbouw en Innovatie.
- Tovey, H. (in druk). *Laat ze buiten spelen. Pleidooi voor gezonde risico's*. (Vertaling). Deel 12 in de Reeks Educatief van Fontys Opleidingscentrum Speciale Onderwijszorg. Apeldoorn/Antwerpen: Garant.

COLOFON

The logo for Oberon, featuring the word 'Oberon' in a stylized, cursive font. The letters are primarily orange and red, with a gradient effect. The 'O' is large and prominent, and the 'n' has a long, flowing tail.

Opdrachtgever

Programmabureau NME

Tekst en samenstelling

Claudy Oomen
Jessica van der Linden
Jolien van Haalen
Madeleine Hulsen

Geraadpleegde experts/deelnemers discussiebijeenkomst

Hester Bruinsma, brede school Het Zand, Utrecht Leidsche Rijn
Machtelijn Brummel, Programmabureau NME
Jack van den Dungen, Brede Bossche School Nieuw Zuid, 's-Hertogenbosch
Dieuwke Fokkema, Landelijk Steunpunt Brede Scholen
Bert Fransen, Stichting Brede School
André de Hamer, Duurzame PABO
Joke Meindersma, Movisie
Lineke van Opzeeland, afdeling NME stadsdeel Amsterdam-Noord
Ton van Rossum, Ecokids
Evelyne Schreurs, Stichting Boerderijschool

Vormgeving

Dvada|Cas de Vries, Utrecht

Druk

Badoux, Houten

Fotografie

Sijmen Hendriks
Foto's van Parkschool Utrecht en leerlingen van de Westerschool uit Gouda
aan het werk bij het Woldhuis in Apeldoorn (Veldwerk Nederland).

ISBN

978-90-77737-77-4

Utrecht, november 2011

© 2011 Oberon

Niets van deze uitgave mag verveelvoudigd worden, op wat voor wijze dan ook, of opgeslagen worden in een gegevensbestand zonder voorafgaande schriftelijke toestemming.

 mme | milieu & milieu educatie

Oberon

ONDERZOEK & ADVIES

POSTBUS 1423

3500 BK UTRECHT

TEL. : 030 - 230 60 90

FAX : 030 - 230 60 80

E-MAIL : INFO@OBERON.EU

INTERNET : WWW.OBERON.EU